

Відбудова Харкова: економічна стратегія

Едварда Глезера та Яна Голдіна¹

¹ Цей звіт підготовлено на замовлення Європейської економічної комісії ООН (ЄЕК ООН) у рамках проекту реконструкції Харкова, що реалізується під керівництвом Харківського міського голови та лорда Нормана Фостера. Едвард Глезер — професор економіки Гарвардського університету, а Ян Голдін — професор глобалізації та розвитку Оксфордського університету. Автори висловлюють щиру подяку міському голові Ігорю Терехову та лорду Норману Фостеру за ініціативу й керівництво проектом. Ми також вдячні Ользі Дем'яненко за підтримку та координацію співпраці з ЄЕК ООН, харківською владою та науковцями, а також Костянтину Деменкову, Ользі Шаповал і професору Тетяні Власенко за їхній внесок. Автори також вдячні Альберто Чендоя та Алехандро Герреро з Фонду Нормана Фостера, а також Дагмар Хопфенбек за цінну дослідницьку допомогу, ЄЕК ООН покращила текст, а Самі Ваймс надав своєчасну підтримку. Висловлені в цьому звіті погляди є думкою авторів і не обов'язково відображають офіційну позицію жодної установи чи окремих осіб.

Присвячується мужності та мудрості харків'ян

Резюме

Харків та Україна: земельні ресурси, капітал та знання

Перед війною економіка України перебувала в перехідному етапі, рухаючись від сільського господарства до промисловості та економіки знань. Харків відіграв ключову роль у цьому переході як центр переробки сільськогосподарської продукції, важкої промисловості та інформаційних технологій (ІТ). Людський капітал становив основу значної частини довоєнної економічної могутності Харкова, і післявоєнне відродження міста також залежатиме від залучення, підготовки та утримання талановитих фахівців. Ідеальним рішенням є синергія між сільським господарством, виробництвом і новими технологіями, що дасть змогу економіці знань підвищити ефективність і стійкість традиційної економіки.

Найбільш традиційна сильна сторона України — її родючі землі. Звідси й вираз: «Україна — житниця Європи». До загострення воєнних дій Росії у 2022 році експорт сільськогосподарської продукції становив 41% від загального обсягу експорту країни. Україна була п'ятим найбільшим експортером пшениці, меду та волоських горіхів у світі, шостим за обсягами виробництва кукурудзи і сьомим — пшениці. Крім того, вона посідала третє місце за експортом кукурудзи, ячменю та ріпаку, а також була найбільшим у світі експортером соняшникової олії, шроту та проса. Вагома частина сільськогосподарського виробництва та переробки зосереджена в Харківській області, де 70% населення працює в місті Харків (Іноземна сільськогосподарська служба, 2022; Велш та ін., 2023).²

Промислове виробництво в Україні, зокрема у Харкові, є конкурентоспроможним на міжнародному рівні. Економіка Харкова історично була великим промисловим центром машинобудування та важкої промисловості. У 2021 році на Харків припадало 6% доданої вартості переробної промисловості України, і регіон входив до п'ятірки провідних промислових областей (ЮНІДО, 2024b). Харків також є промислово диверсифікованим, маючи одинадцять спеціалізованих експортних галузей.

Незважаючи на важливість важкої промисловості, мікро-, малі та середні підприємства (ММСП) відіграють центральну роль в економіці України. Станом на кінець 2023 року вони становили 99,9% усіх суб'єктів господарювання, забезпечували 74% робочих місць та створювали 64% доданої вартості (ПРООН, 2024). Різноманіття промисловості та значна кількість малих підприємств пов'язуються з успіхом міст (Глезер та ін., 1992).

ІТ індустрія стала ключовим елементом економіки Харкова та України. ІТ-сектор країни відомий своїми висококваліфікованими фахівцями, а в період з 2012 по 2022 роки вартість експорту інформаційних технологій зростала в середньому на 19% щорічно (Шевчук та ін., 2024). Таке зростання стало можливим завдяки вдосконаленню нормативно-правової та податкової бази, що створило додаткові стимули для ІТ-компаній інвестувати в економіку України (Савой і Стагун, 2023).

² Область - це адміністративно-територіальна одиниця в Україні нижчого рівня, а провінції та регіони є адміністративно-територіальними одиницями вищого рівня.

Університети та високоосвічені кадри України забезпечують можливість переходу до економіки знань. У 2019 році 84% населення України успішно здобули загальну середню освіту, що на десять відсоткових пунктів перевищує середній показник по ЄС (UIS, 2024). **Україна є привабливою країною для іноземних студентів, а Харків є домівкою для багатьох провідних університетів країни.** У період з 2011 по 2019 роки кількість іноземних студентів, які навчаються в українських університетах, зросла з 53 664 до 80 470 осіб (Кастурі, 2022). Кількість іноземних студентів у Харкові зросла приблизно з 12 000 до 20 000 у період між 2014 і 2022 роками, однак після лютогового вторгнення 2022 року вона скоротилася на 40% (Харківський політехнічний інститут, без дати; Фрам, 2023).

Нормативно-правове середовище України покращувалося до вторгнення. Проте сталий розвиток України залишає простір для майбутнього вдосконалення. Згідно зі звітом Світового банку «Ведення бізнесу», глобальний рейтинг України за показником «Ведення бізнесу» піднявся зі 152-го на 64-те місце в період з 2012 по 2020 рік (Світовий банк, 2012; Світовий банк, 2020). Інтенсивність викидів в Україні значно перевищувала середній показник по ЄС до вторгнення 2022 року. У 2020 році країна використовувала майже в п'ять разів більше води на одиницю промислової доданої вартості, ніж у середньому по ЄС (ЮНІДО, 2024b).

Хоча людський капітал України виграє від високого рівня освіти, відтік населення та зниження народжуваності створюють серйозні виклики для країни та Харкова. З 1990 по 2021 рік населення України скоротилося на 18%, а населення Харківської області — на 15% (Державна служба статистики України, 2024d). Проте зменшення пропозиції робочої сили, можливо, сприяло збереженню низького рівня безробіття. Рівень безробіття в області знизився з близько 14% у 2000 році до 5% у 2019 році.

За останні десятиліття економіка України зіткнулася з серйозними потрясіннями, що як уповільнили темпи зростання, так і збільшили коливання валового регіонального продукту (ВРП). У 2004–2021 роках середній темп зростання економіки України становив 1,1%, тоді як середній показник по ЄС був на рівні 1,3% (Світовий банк, 2024a). **Обсяги виробництва різко скоротилися після вторгнення Росії в лютому 2022 року.** COVID-19 також мав значний вплив на ринок праці в Харкові: у першому кварталі 2021 року рівень безробіття зріс майже на 50%, багато підприємств були змушені призупинити свою діяльність, а річне зростання промислового виробництва впало на 7% (СЕК ООН, 2023).

Станом на кінець 2023 року російське вторгнення завдало прямих збитків на суму понад 150 мільярдів доларів США, а пов'язані з ним втрати в галузях промисловості та торгівлі склали 173 мільярди доларів США (Світовий банк, 2023). **Харків опинився серед найбільш постраждалих регіонів через близькість до лінії фронту та вразливість його ключових секторів, зокрема освіти.** Після російського вторгнення у 2022 році доходи в Харківській області впали на 116%, що перевищує середній показник скорочення по країні, який становить 103%.

Війна також призвела до переміщення мільйонів людей. Станом на кінець 2023 року понад 6 мільйонів українців виїхали за кордон, а майже 4 мільйони стали внутрішньо переміщеними особами (УВКБ ООН, 2024; Світовий банк, 2023). На початок 2022 року населення Харкова становило 1,4 мільйона, а до березня 2022 року залишилося лише 400

тисяч. Комплексна програма відновлення Харкова на 2024 рік описує масштабні фізичні збитки, завдані місту, включаючи руйнування понад 7 тисяч будівель і 3,6 мільйона квадратних метрів доріг. **Однак населення продемонструвало неабияку стійкість: багато переміщених осіб повернулися, і до січня 2024 року кількість населення Харкова зросла майже до 1,2 мільйона¹.**

Протягом всієї історії конфлікти та катастрофи змушували міста й країни відбудовуватися, створюючи для Харкова та України можливість вчитися на досвіді тих, кому вдалося «Відновитися краще» (Build Back Better), а також уникнути помилок інших. Наш короткий огляд відновлення міст Європи після Другої світової війни дає змогу зробити наступні висновки:

- **Залучення як місцевої, так і міжнародної спільноти є ключем до успіху процесу відбудови.** Активне залучення місцевих зацікавлених сторін у процес прийняття рішень підвищує ймовірність того, що рішення будуть відповідати потребам громадян, а також полегшує їхню участь у процесах відновлення. Залучення міжнародних партнерів може стати важливим джерелом технічної підтримки, інвестицій та фінансування, а для міжнародної спільноти — можливістю продемонструвати солідарність з Україною;
- **Зосередження зусиль відновлення на принципі меморіалізації** може допомогти фізичному простору міста сприяти його «одужанню» через збереження культурної ідентичності та пам'яті про його історію й людей;
- **Відбудова — це безперервний і довготривалий процес,** планування якого має поєднувати сміливе бачення з гнучкістю під час прийняття рішень, що еволюціонують з часом відповідно до мінливих економічних, технічних і місцевих потреб.

Висновки щодо політики

Перехід Харкова від промисловості до економіки знань — це добре відомий шлях для західних міст, від Франкфурта до Сан-Франциско, але рідко такий перехід супроводжується масштабною війною. Відтак, наші рекомендації поєднують пропозиції, які добре підходять як для Турина, так і для Харкова, з тими, що враховують наше розуміння найбільш ймовірної постконфліктної реальності. Ми усвідомлюємо, що мінливість і страждання війни роблять будь-які прогнози ризикованими. Ці пропозиції щодо економічної політики мають на меті доповнити плани та заходи з відбудови, викладені у Комплексній програмі відновлення міста Харкова до 2024 року та Генеральному плані Нормана Фостера.

Переорієнтація зі «Сходу» на «Захід». Для Харкова, як і для України в цілому, переорієнтація економіки від співпраці з Росією до європейської інтеграції є нагальною необхідністю, і цей процес вже розпочався. Європа повинна відігравати ключову роль у відбудові Харкова та забезпеченні майбутньої військової безпеки України. Інтеграція в Європу передбачає гармонізацію корпоративного управління, законодавства та екологічних стандартів із нормами ЄС, а також інвестиції в енергетичну та транспортну інфраструктуру, а також у сільське господарство. Для Харкова існує ризик, що в міру того, як Україна орієнтуватиметься на «Захід», східні міста можуть стати менш економічно значущими. Цей ризик лише підсилює потребу в активізації економіки Харкова.

Приваблення та збереження талантів. Знання лежать в основі економіки XXI століття. Харків має величезний потенціал завдяки своїм університетам та потужній екосистемі інформаційних технологій. Однак, конфлікт і постконфліктна близькість до ворожої країни-сусіда неминуче знижують привабливість міста для талановитих і мобільних фахівців. Найважливіше завдання для міста в постконфліктний період — стати якомога привабливішим для своїх громадян і майбутніх лідерів у сфері бізнесу та інновацій.

Баланс державних інвестицій у різні сектори економіки. Перехід від індустріальної економіки до економіки знань створює спокусу зосередитися виключно на економіці майбутнього. Великі масштаби та можливості працевлаштування, які забезпечують великі заводи, можуть підштовхнути державних службовців до інвестицій в економіку минулого. Проте, така спеціалізація була б помилковою, як через труднощі у виборі пріоритетів у промисловості, так і через те, що різноманітність сама по собі є економічним активом. Економіка Харкова, що поєднує передові технології, сільське господарство та ІТ, буде менш вразливою до майбутніх економічних потрясінь і, ймовірно, призведе до міжгалузевих інноваційних результатів, таких як нові технології для озеленення українського сільського господарства.

Озеленення Харкова. ЄС знаходиться в авангарді глобального переходу до низьковуглецевого майбутнього. Харків і Україна повинні долучитися до цього процесу, щоб стати більш тісно інтегрованими з Європою. Крім того, роль Харкова як дослідницького та виробничого центру в багатому сільськогосподарському регіоні означає, що місто потенційно може стати виробником екологічно чистих сільськогосподарських технологій, які не тільки принесуть прибуток, але й допоможуть знизити рівень викидів.

Реформування нормативно-правового середовища. Успіх зусиль з відбудови залежить від здатності Харкова та України продовжувати вдосконалювати свою нормативно-правову базу. Це важливо як для покращення умов започаткування та ведення бізнесу в Харкові та Україні, так і для створення умов для співпраці з ЄС та США. Світова донорська спільнота може бути надзвичайно чутливою до випадків корупції, що може сповільнити або взагалі зупинити майбутнє фінансування. Такі міста, як Сінгапур і Дубай, змогли залучити міжнародний капітал і таланти, зокрема завдяки прозорому та стабільному нормативно-правовому середовищу, яке сприяє розвитку підприємств. Харків також може створити репутацію «чесного» міста з мінімальним регуляторним навантаженням. Українські реформи, завдяки яким країна за останні 20 років покращила своє місце в Індексі легкості ведення бізнесу, свідчать про те, що вдосконалення можливі.

Баланс місцевих та міжнародних зусиль у процесі відбудови. Міжнародна підтримка та фінансування будуть життєво важливими для відновлення Харкова та України. Проте зусилля з відбудови не можна сприймати як процес, що диктується ззовні. Заохочуючи активну участь місцевих жителів, бізнесу та громад, відбудова отримає більшу підтримку на місцевому рівні та відображатиме пріоритети широкого кола громадян.

Відбудова в тіні вторгнення. Вторгнення завдало Харкову та Україні величезних втрат. Місто залишатиметься під загрозою навіть після можливого припинення вогню. Зусилля з відбудови мають враховувати ці суворі реалії. Під час громадських обговорень важливо визначити місця для відповідних меморіалів, щоб вшанувати пам'ять загиблих і

відзначити стійкість мешканців міста. Водночас відбудова повинна враховувати вразливість Харкова до майбутніх нападів, що, ймовірно, потребуватиме структурної стійкості та мінімізації кількості легких, привабливих цілей. Крім того, європейські організації, такі як Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) та Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), могли б розглянути можливість страхування приватних забудовників від ризиків війни в майбутньому.

Спрямування другорядних інвестицій в сусідні регіони. Збитки величезні, а ресурси обмежені, однак залучення та збереження талантів є критично важливим завданням. Гуманітарні інвестиції повинні бути розподілені по всьому місту, проте другорядні економічні інвестиції можуть бути сконцентровані. Громадяни, які живуть у всіх районах, роблять життєво важливий внесок в економіку, функціонування та захист безпеки, охорону здоров'я та інші послуги в місті. Тим не менш, створення району, здатного приваблювати таланти з усієї України та з-за кордону, є важливим для залучення та утримання висококваліфікованих і мобільних професіоналів. Фізично доцільно, щоб такий район включав харківські університети. Для сприяння інвестиціям місто також має створити механізм швидкого отримання дозволів на нові інвестиції в технологічні та інші спеціалізовані бізнеси у визначеному районі.

Вступ

Харків — адміністративний центр Харківської області, друге за величиною місто в Україні, відоме своїми міжнародними університетами, розвинутою промисловістю та економікою. Регіон історично відігравав ключову роль у поєднанні України з рештою світу. Перший аеропорт країни було збудовано саме в Харкові. Місто розташоване на перехресті кількох важливих транспортних шляхів, зокрема, є частиною транспортного коридору «Європа — Азія» та є великим транспортним вузлом. Через Харків проходять залізничні й автомобільні шляхи, що ведуть до Донбасу, Криму, Кавказу та портів Чорного, Азовського й Балтійського морів².

До загострення збройного конфлікту у 2022 році Харківська область, розташована в безпосередній близькості від Донбасу та на 315-кілометровій ділянці кордону України з Росією, зазнала негативного впливу від конфлікту у 2014 році в Криму та подальшого розриву відносин. Того року експорт, імпорт та промислове виробництво Харківської області скоротилися на 8,3, 19,3 та 5,2 відсотка відповідно. Однак, це падіння було менш відчутним порівняно з іншими регіонами України, частково завдяки зростанню попиту на продукцію військового призначення, вироблену харківськими заводами (П'єхал, 2015). У наступні роки виробництво та торгівля відновилися завдяки поєднанню збільшення внутрішнього попиту та переорієнтації експорту на «Захід». Таким чином, економіка регіону має історію, яка демонструє як вразливість, так і стійкість перед обличчям війни.

З початку конфлікту у лютому 2022 року в Україні, Харків опинився на передовій війни. Розташоване всього за тридцять кілометрів від кордону, місто є особливо вразливим до російських атак і часто зазнає авіаударів. Завдані збитки та руйнування серйозно вплинули на Харків, як і на більшу частину України. Наприкінці 2023 року Світовий банк оцінив, що вартість прямих збитків, завданих країні після ескалації бойових дій у 2022 році, перевищила 150 мільярдів доларів США, причому це лише частина загальних і супутніх витрат, а потреби у відновленні перевищили 486 мільярдів доларів США.

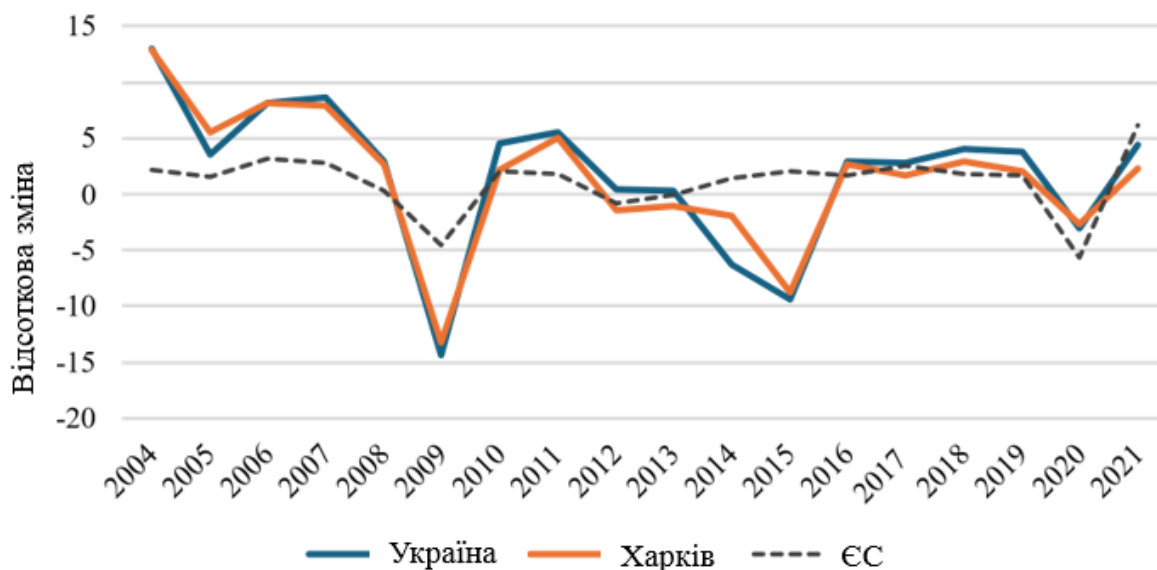
Цей звіт пропонує наше бачення економічного майбутнього Харкова. Процес відбудови надає можливість вшанувати й увічнити хоробрість і стійкість українського народу, а також шанс модернізувати, оживити та розвинути економіку. Незважаючи на величезні страждання та втрати, спричинені війною, з'явилися нові можливості. Серед них — прискорена перспектива членства в ЄС і переорієнтація економіки та політики України на тіснішу інтеграцію з Західною Європою та світовими ринками. Зовнішнє середовище також змінюється швидше, ніж у минулому: розвиток штучного інтелекту й технологій, демографічний тиск і зміни клімату створюють нові виклики разом із новими можливостями. З огляду на швидкість змін та зростаючу невизначеність у геополітиці, формування фундаменту для стійкої й адаптивної економіки набуває особливого значення. Місто Харків, як і вся Україна, має можливість стати світовим лідером у сфері ІТ, «зеленого» виробництва та сталого сільського господарства. Відновлювальні зусилля, спрямовані на подолання викликів майбутнього, дають шанс відбудувати Харків відповідно до потреб прийдешніх поколінь.

Частина 1: Економіка в умовах трансформації

1.1 Економічний курс України та Харкова

За останні 20 років економіка України зазнала як короткотривалих, але болісних потрясінь, так і масштабних трансформацій, де все більшу роль починають відігравати галузі знань поряд із традиційними секторами сільського господарства та промисловості. На рисунку 1 показано коливання валового регіонального продукту (ВРП) на регіональному та національному рівнях, а також зазначено, що спостерігалось зниження ВРП у 2009 році — після глобальної фінансової кризи (ГФК), у 2015 році — після конфлікту у 2014 році в Криму та у 2020 році — після початку пандемії COVID-19. Як видно з рисунка, до пандемії варіабельність ВРП в Україні та Харкові була вищою, ніж у середньому по ЄС. Хоча негативний вплив COVID-19 на економіку Харкова та України був порівнянним з рештою світу, падіння ВРП після ГФК було в чотири-п'ять разів більшим, ніж у середньому по країнах ОЕСР. Харків та Україна також зазнали негативного впливу від вторгнення в Крим та подальшого відокремлення від сусідньої економіки (Світовий банк, 2024а). Україна виявилася особливо вразливою до зовнішніх шоків порівняно з іншими європейськими країнами, що посилювалося нижчими темпами економічного зростання, ніж у країнах Центральної Європи з вищими показниками. У 2004–2021 роках темпи зростання України відставали від середніх темпів зростання решти європейських країн: середнє зростання становило 1,05% порівняно із середнім показником по ЄС у 1,32% (Світовий банк, 2024а).

Рисунок 1: Щорічна зміна валового регіонального продукту

Примітка: діаграма ілюструє річну зміну ВРП в Україні (синя лінія) та Харківській області (помаранчева лінія), а також середній показник по ЄС (пунктирна лінія) у період з 2004 по 2021 рік. ВРП наведено за індексом фізичного обсягу на душу населення, у цінах попереднього року. Джерело: Державна служба статистики України (2024с) та Евростат (2024).

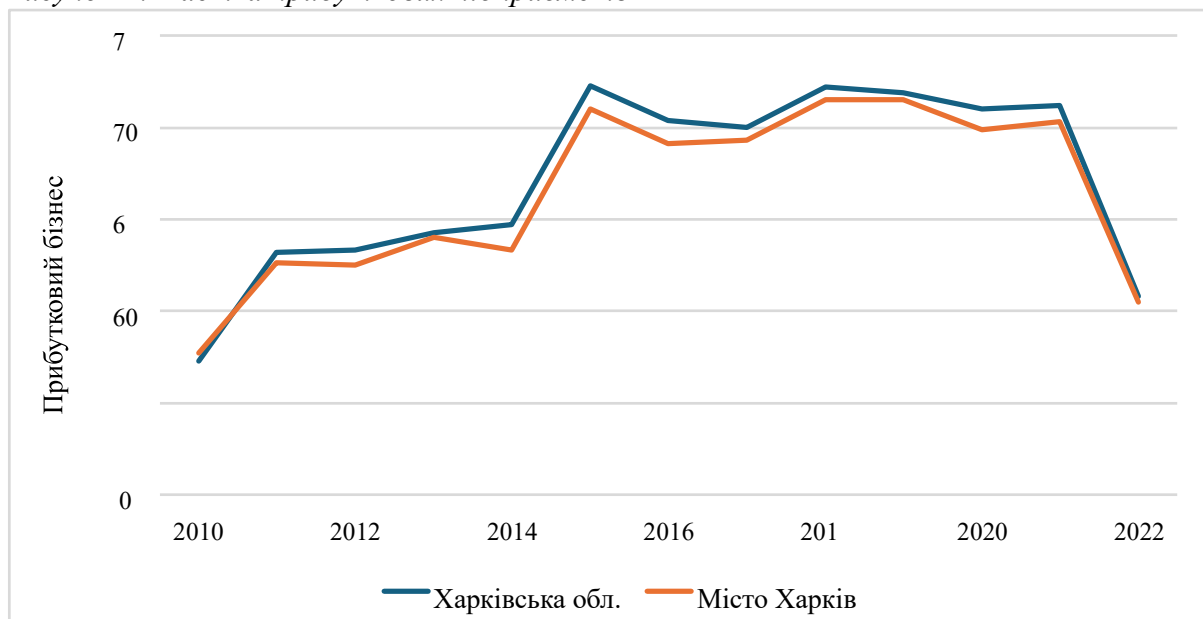
Умови ведення бізнесу в Україні неминуче пов'язані з масштабними геополітичними подіями, включаючи як боротьбу в умовах конфлікту, так і бар'єри, що можуть створювати регуляторні обмеження та корупція на шляху до успіху бізнесу. До конфлікту

було досягнуто певних успіхів у реформуванні бізнес-середовища. Згідно зі звітом Світового банку «Ведення бізнесу», у період з 2012 по 2020 рік Україна піднялася зі 152-го на 64-те місце у світовому рейтингу «Ведення бізнесу», що є суттєвим покращенням³. Хоча багато респондентів дослідження «Ведення бізнесу» знаходилися в Києві, а не в Харкові, результати вважаються репрезентативними. Україна посідає 61-ше місце у світі за легкістю «Започаткування бізнесу», для чого потрібно пройти шість процедур, що в середньому займає 6,5 днів. Країна також демонструє добрі результати у сфері «Отримання дозволів на будівництво», посідаючи 20-те місце у світі. Стрімкий прогрес України в рейтингу «Ведення бізнесу» вражає, хоча очевидно, що залишається ще багато можливостей для вдосконалення. Найбільш проблемними сферами залишаються доступ до електроенергії та судова система, особливо у вирішенні питань неплатоспроможності. Звіт «Ведення бізнесу» піддавався критиці за методологію порівняння країн, проте позитивні тенденції в індикаторах свідчать про те, що за десятиліття, що передувало війні, був досягнутий певний прогрес. Ці індикатори також вказують на значний потенціал для подальших кроків, спрямованих на вдосконалення бізнес-клімату та збільшення об'єму інвестицій.

Місто Харків є регіональним та національним економічним і освітнім центром. Близько 70% населення області працює в Харкові, а близько 95% студентів навчаються в місті⁴. Історично, економіка міста була зосереджена на промисловості, ІТ та сільському господарстві. У 2019 році Харків посідав третє місце за обсягом валового внутрішнього продукту (ВВП) серед міст України, складаючи 6,3% від загального обсягу виробництва країни. Харків також володіє найбільшими запасами природного газу в Україні, що підсилює його внутрішню стійкість до глобальних потрясінь (Гончаренко, 2024).

Існують свідчення покращення прибутковості бізнесу в Харкові в період з 2010 по 2015 рік, після чого у 2021 році було зафіксовано помітний спад.

Рисунок 2: Частка прибуткових підприємств

Примітка: прибутковість бізнесу розраховується як частка від загальної кількості підприємств, що отримали прибуток. Дані для Харківської області позначені синім кольором, а для міста Харкова — помаранчевим. Джерело: Державна служба статистики України (2024b).

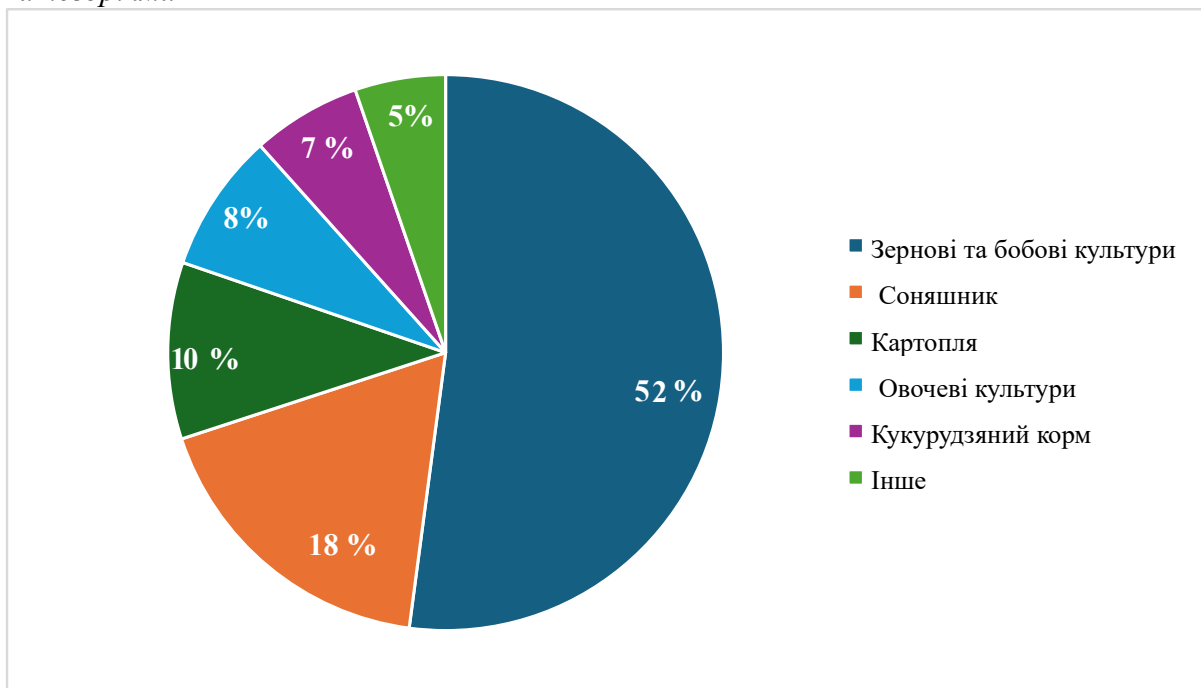
На рисунку 2 показано, що прибутковість бізнесу в Харківській області та місті Харкові значно зросла в період з 2010 по 2015 рік: з приблизно 57% до понад 70%, і залишалася відносно стабільною до початку конфлікту у 2022 році.

Відправна точка: потужність аграрного сектору

Завдяки своєму потужному аграрному сектору Україна протягом багатьох поколінь мала назву «житниця Європи». Сільське господарство є життєво важливим як для внутрішньої економіки України, так і для її міжнародних торговельних партнерів. До початку триваючого конфлікту, Україна була одним із провідних світових виробників та експортерів сільськогосподарської продукції, на яку припадало 41% вартості загального експорту країни. З 2020 по 2021 роки Україна займала п'яте місце у світі за експортом пшениці, меду та волоських горіхів, шосте і сьоме місця відповідно за виробництвом кукурудзи та пшениці, а також була третім найбільшим експортером кукурудзи, ячменю та ріпаку. Країна також утримувала перше місце у світі за експортом соняшникової олії, шроту та проса, забезпечуючи 54% світового експорту соняшnikового шроту (Іноземна сільськогосподарська служба, 2022; Велш та ін., 2023).

Місто Харків є важливим сільськогосподарським центром прилеглого регіону, і цей сектор відіграє ключову роль в економіці міста. На рисунку 3 показано розподіл різних культур, вирощених на площі 81 979 000 га у Харківській області у 2019 році. Зернові та зернобобові культури становлять понад половину загального обсягу посівів, з яких 54% припадає на пшеницю. Соняшник і картопля посіли друге та третє місця за обсягом виробництва.

Рисунок 3: Сільськогосподарське виробництво в Харківській області у 2019 році за категоріями

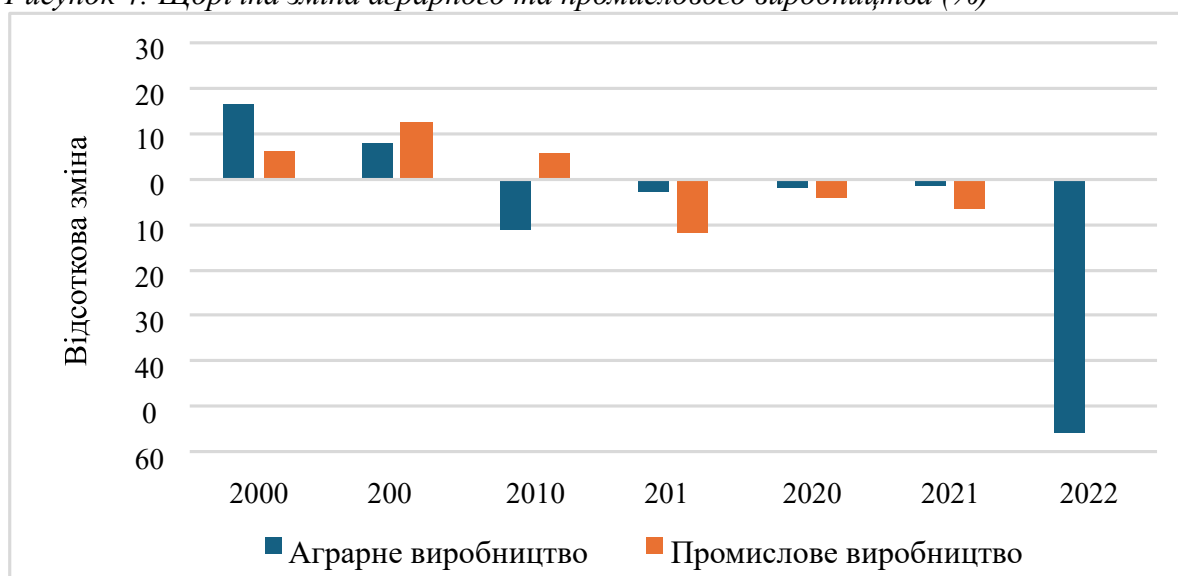
Примітка: сільськогосподарське виробництво в Харківській області у 2019 році подане у натуральному вираженні. Джерело: Державна служба статистики України (2019b).

Переробна промисловість займає центральне місце в аграрному секторі Харкова та України. Експорт переробленої продукції в Україні зростає щорічно до початку ескалації військових дій у 2022 році, а в 2021 році вартість такого експорту збільшилася на 13% (Пономарьова та ін., 2022). У національному опитуванні 67 українських сільськогосподарських виробників, включаючи домогосподарства, малих, середніх та великих виробників, Українська команда з аналізу кризи (2024) зафіксувала, що 58% виробників займаються як виробництвом, так і переробкою сільськогосподарської продукції, тоді як 6% займаються лише переробкою[5]. Однак переробна промисловість в Україні стикається з надмірними втратами та марнотратством сировини під час переробки, що призводить до зниження ефективності та відповідного зменшення прибутку (Пономарьова та ін., 2022). Після лютого 2022 року переробні потужності та склади сільськогосподарської техніки систематично пошкоджувалися та руйнувалися. Переробні потужності значно виснажилися, особливо у прифронтових регіонах, таких як Харківська область (Українська команда з аналізу кризи, 2024).

Сільське господарство та промисловість Харкова історично є основою економіки міста. Однак, обидва сектори зазнали зниження річних темпів зростання протягом останніх десяти років. Як видно з рисунка 4, щорічні зміни в сільськогосподарському та промисловому виробництві в області були вищими у 2000 та 2005 роках, ніж у наступні роки, причому сільськогосподарське виробництво демонструвало спад річних темпів, починаючи з 2010 року, а промислове виробництво — з 2015 року.

На сектор послуг нині припадає понад 70% зайнятості в країнах ОЕСР, а також майже весь приріст зайнятості (ОЕСР, 2023). Визнаючи ці структурні тенденції та зосереджуючи увагу на модернізації сільського господарства та промисловості, Україна та Харків можуть покращити рівень конкурентоспроможності на світових ринках. Зростання сектору послуг відкриває для країни та регіону можливість диверсифікувати економічну базу та підвищити її стійкість.

Рисунок 4: Щорічна зміна аграрного та промислового виробництва (%)

Примітка: щорічні темпи зростання аграрного та промислового виробництва в Харківській області у період з 2000 по 2022 рік. Джерело: Державна служба статистики України (2023).

Промисловий гігант

Харків має довгу та багату промислову історію, що відображає як близькість до сільського господарства, так і розташування на берегах річок. У 1800-х роках Харків став великим промисловим центром машинобудування та металургії, і до кінця XIX століття тут було засновано понад 259 заводів, на яких працювало майже 12 000 осіб. Величезний Харківський тракторний завод, заснований у 1930 році, символізує зв'язок між досучасним сільським господарством і зростанням Харкова як промислового центру у XX столітті. Хоча значна частина промислового потенціалу міста була зруйнована під час Другої світової війни, Харків у наступні десятиліття відновив свою репутацію найбільшого машинобудівного центру України, виробляючи літаки, локомотиви, трактори, турбіни, електродвигуни, гірничодобувне, хімічне та автоматизоване обладнання, а також обладнання для харчової промисловості (Харків, без дати).

Харків історично був містом із великими заводами з виробництва важкого машинобудування та літаків. До конфлікту промисловий потенціал міста та регіону був зосереджений на машинобудуванні, металургії, а також хімічній, електроенергетичній, паливній і харчовій промисловості (ЄЕК ООН, 2023). У 2021 році на Харків припадало 6% доданої вартості у переробній промисловості України, і він входив до п'ятірки найважливіших промислових областей (ЮНІДО, 2024b). Обласна та міська адміністрації повідомляють, що Харківська область виробляє 100% усіх парових турбін, що виробляються в Україні, 60% тракторів, понад 50% електричних машин, а також інші види машинобудування (Харків, без дати).

Станом на 2021 рік у Харківській області налічувалося близько 1 000 промислових підприємств, на яких працювало понад 150 000 осіб, а промисловий потенціал регіону вважався одним із найрозвиненіших в Україні. Переробна промисловість була ключовим компонентом, який становив 59% промислового виробництва міста у 2021 році (ЄЕК ООН, 2023). Сектор важкої промисловості є основним роботодавцем, зокрема завод «Турбоатом» — одна з десяти найбільших турбінобудівних компаній у світі (ЄЕК ООН, 2023).

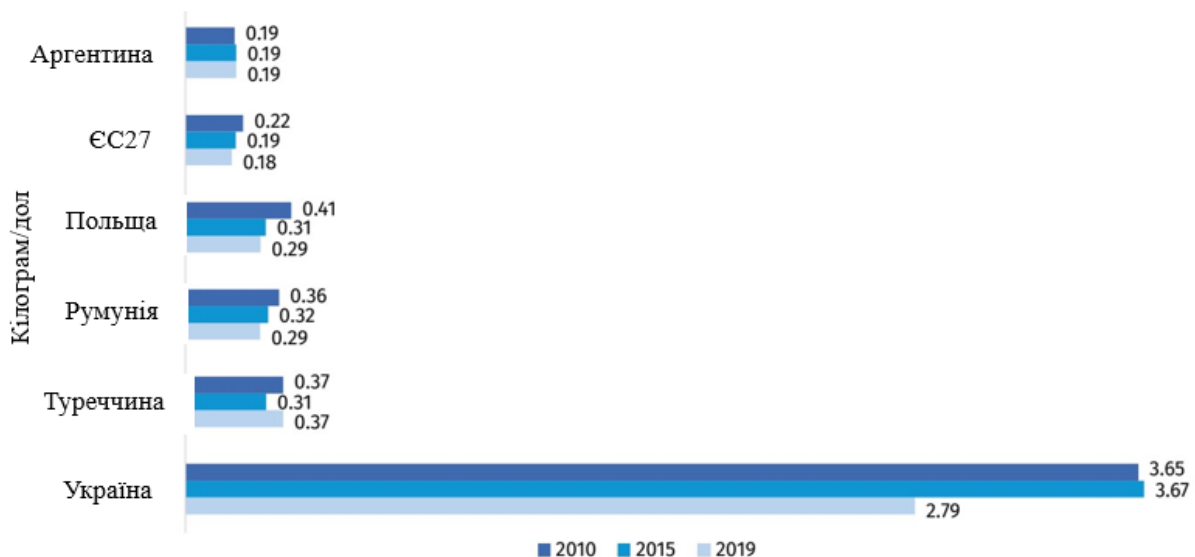
Промислове виробництво в Харкові та Україні демонструє високу конкурентоспроможність на міжнародній арені і характеризується значною спеціалізацією. Ступінь цієї спеціалізації можна виміряти за допомогою індексу виявлених порівняльних переваг (RCA — Revealed Comparative Advantage)⁶, де значення $RCA > 1$ свідчить про наявність спеціалізації в певній галузі. До військових дій у 2022 році чотири з 23 галузей переробної промисловості України мали $RCA > 1$, а саме: (i) виробництво харчових продуктів і напоїв, (ii) вироби з деревини, (iii) тютюнова промисловість та (iv) металургія. У 2022 році Харківська область була лідером за кількістю галузей із $RCA > 1$ (загалом 11) та займала друге місце серед регіонів за рівнем конкурентоспроможності з огляду на виробниче різноманіття та потенціал (ЮНІДО, 2024b). У період 2019-2021 років ключовими експортними галузями Харківського регіону були: (i) виробництво харчових продуктів і напоїв, (ii) неблагородні та готові

метали, (iii) автотранспортні та інші транспортні засоби, на які припадало відповідно 36%, 23% та 7% від загального обсягу експорту регіону. Решта 34% припадала на інші галузі (ЮНІДО, 2024а).

Незважаючи на важливість важкої промисловості, малі та середні підприємства (ММСП) відіграють центральну роль в українській економіці. Наприкінці 2023 року вони становили 99,98% усіх суб'єктів господарювання, на них припадало 74% усіх робочих місць та 64% доданої вартості (ПРООН, 2024). Незначна частка фірм була великими, проте на ці великі фірми припадає понад третина доданої вартості та чверть робочих місць.

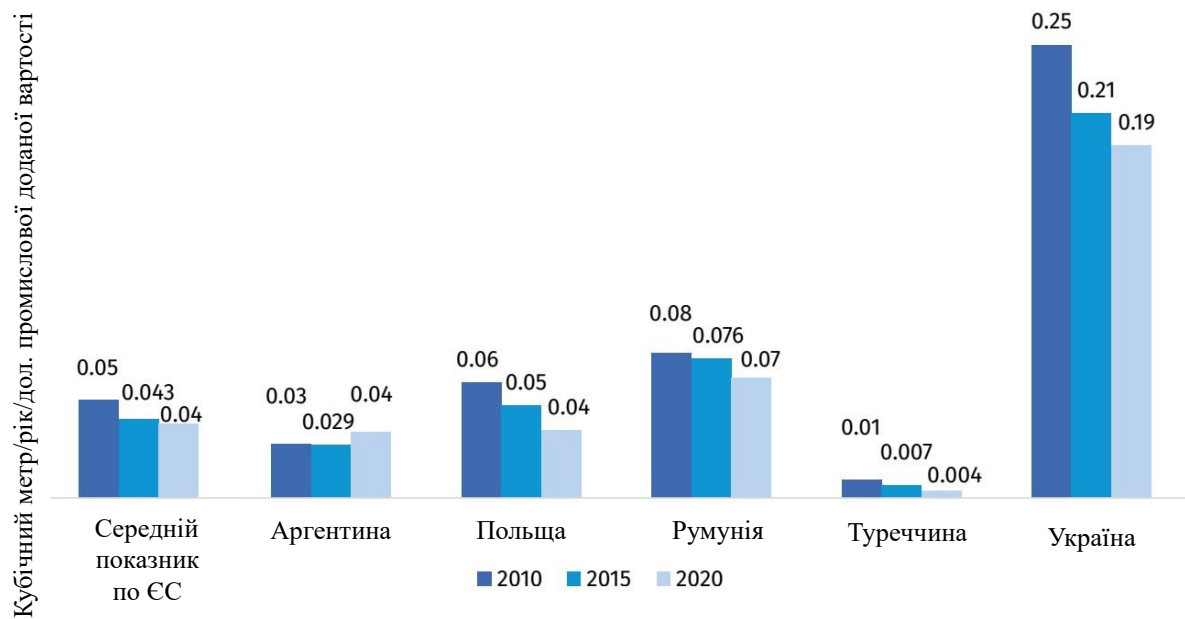
Одним із ключових напрямків економічного переходу Харкова є перехід від сільського господарства до промисловості та економіки знань. Важливим аспектом цього процесу є також перехід від «коричневого» до «зеленого» виробництва. Промислові сектори Харкова та України ще мають подолати певний шлях, щоб досягти найвищих стандартів екологічної сталості. На рисунку 5 зображено інтенсивність викидів у країнах ЄС, Україні та деяких інших країнах за 2010, 2015 та 2019 роки. Як показує діаграма, незважаючи на досягнутий прогрес, рівень викидів в Україні все ще значно перевищує середній показник по ЄС. Хоча у 2019 році було зафіксовано певне покращення, після війни необхідно буде прискорити перехід до більш сталого промислового розвитку, щоб наблизитися до європейських стандартів (ЮНІДО, 2024b). Україна також має відносно високий екологічний слід з точки зору промислового водокористування. Як показано на рисунку 6, інтенсивність використання води в Україні значно перевищує середній показник по ЄС. У 2020 році країна використала майже в п'ять разів більше води на кожен долар промислової доданої вартості, ніж у середньому по ЄС (ЮНІДО, 2024b).

Рисунк 5: Інтенсивність викидів CO₂ у переробній промисловості

Примітка: інтенсивність викидів вимірюється як кілограм викидів CO₂ на кожен долар промислової доданої вартості. Джерело: ЮНІДО (2024b).

Рисунок 6: Інтенсивність використання води у промисловості

Примітка: Інтенсивність використання води вимірюється як кубічний метр на рік на кожен долар промислової доданої вартості.

Злет індустрій знань в Україні

Україна досягла значних успіхів у залученні іноземних студентів. З 2011 по 2019 рік кількість іноземних студентів в українських університетах зросла з 53 664 до 80 470 осіб (Кастурі, 2022). Навіть у 2022 році, попри війну, українські університети приймали 76 548 іноземних студентів, чий внесок у ВВП перевищив 0,3%, що більш ніж удвічі перевищує частку іноземних студентів у ВВП США (Кастурі, 2022).

Харків, один із провідних освітніх центрів країни, у період з 2014 по 2022 рік збільшив кількість іноземних студентів з приблизно 12 000 до 20 000 осіб. Однак, після військових дій у лютому 2022 року, кількість іноземних студентів зменшилася на 40% (Харківський політехнічний інститут, без дати; Фрам, 2023). Харків є домівкою для кількох провідних університетів України, зокрема Харківського національного університету, одного з найстаріших вишів Східної Європи, заснованого у 1804 році; Національного технічного університету; Харківського національного економічного університету; та Харківського національного університету радіоелектроніки. Ці університети мають великий контингент іноземних студентів. У 2024 році іноземці склали 28% студентського населення Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Times Higher Education, 2024).

Інформаційні технології (ІТ)

ІТ-індустрія стала ключовою опорою економіки як Харкова, так і всієї України. До початку конфлікту цей сектор був однією з найбільш перспективних галузей, забезпечуючи до 4% ВВП. Зокрема, в період з 2012 по 2022 рік експорт ІТ-продуктів щороку зростав у середньому на 19%. У 2021 році вартість українського ІТ-експорту збільшилася на 38%, що складало 10% сукупного експорту країни. У 2022 році цей

показник досяг історичного максимуму — 7,3 млрд доларів США, що на 6% більше, ніж у 2021 році (Шевчук та ін., Моткін, 2022). Таке зростання супроводжувалося суттєвим збільшенням зайнятості: кількість українців, працюючих в ІТ-секторі, зросла з 200 000 у 2020 році до 250 000 у 2021 році⁷. У 2023 році ІТ-індустрія України зосередилася на таких основних напрямках, як кібертехнології та кібербезпека, штучний інтелект, Інтернет речей (англ. IoT), медичні технології, агротехнології, освітні та урядові технології.

Зростанню ІТ-індустрії в Україні сприяло вдосконалення регуляторної та податкової баз країни, що підсилило інвестиційні стимули для ІТ-компаній інвестувати в Україну (Савой і Стагун, 2023). Переглянутий Податковий кодекс, який набув чинності у 2011 році, значно спростив систему оподаткування, і з того часу до нього неодноразово вносилися правки (2012–2024). У країні діє «спрощена система оподаткування», що має на меті знизити адміністративні витрати для малого бізнесу, створюючи привабливі умови для розвитку стартапів (Гуцері та ін., 2017; PWC, 2024).

Українська ІТ-індустрія досягла значних успіхів у залученні та підготовці висококваліфікованих кадрів⁸, які отримують одні з найвищих зарплат у країні (Новини BBC, 2021). Галузь і пов'язані з нею технологічні навички виявилися критично важливими як для оборони України, так і для підтримки економічної активності. Проте, через мобілізацію людських і матеріальних ресурсів на захист від російських атак у 2023 році експорт ІТ-послуг вперше знизився — на 8% порівняно з 2021 роком. Це падіння було спричинене також глобальним економічним сповільненням, що призвело до нерішучості міжнародних клієнтів підписувати нові контракти (Мооре, 2024). Подальші реформи можуть покращити цей сектор, оскільки залишаються значні бюрократичні бар'єри, що заважають стартапам повністю розкрити свій потенціал (Гуцері та ін., 2017; Шевчук та ін., 2024).

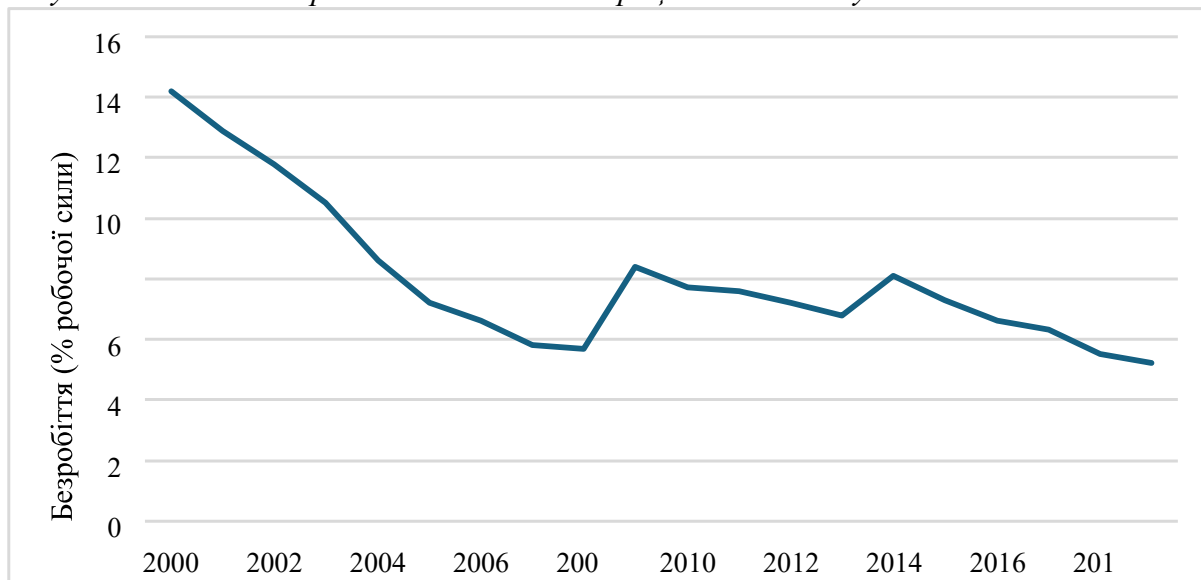
Завдяки висококваліфікованим кадрам Харків став одним із найбільш привабливих і динамічних центрів української ІТ-індустрії. Технологічний ландшафт міста за останнє десятиліття значно змінився. До лютого 2022 року в місті працювали понад 500 ІТ-компаній та понад 45 000 ІТ-спеціалістів. З 2019 по 2021 рік ІТ-галузь у Харкові зросла більш ніж на 50% (Харківський ІТ-кластер, 2021). Цей розвиток підтримувала вдосконалена законодавча база для ІТ-компаній, а у 2015 та 2016 роках ІТ-кластер міста створив мережу та організацію для проведення міжнародних заходів і форумів (ІТ Харків, без дати).

Основи людського капіталу

Перехід до економіки знань залежить від людського капіталу, і для України це відкриває значні можливості, адже її робоча сила традиційно має вищий рівень освіти порівняно із середнім по ЄС. У 2019 році 84% українців успішно здобули повну загальну середню освіту, що на 10 відсоткових пунктів перевищує середній показник у ЄС (UIS, 2024). Україна також витрачає на освіту більшу частку ВВП, ніж середньостатистична економіка ЄС, що підкреслює важливість, яку уряд і суспільство надають освіті та розвитку навичок⁹.

Економічні перетворення в Харкові ґрунтувалися на широкому залученні робочої сили. Як видно з рисунка 7, рівень безробіття в Харківській області значно знизився — з 14% у 2000 році до 5% у 2019 році. Ринок праці міста чутливо реагував на загальноекономічні умови: безробіття суттєво зростало після глобальної фінансової кризи 2008 року та під конфлікту в Криму у 2014 році. Хоча нові дані щодо ринку праці відсутні, відомо, що пандемія COVID-19 сильно вдарила по Харкову, і закриття підприємств спричинило один із найвищих рівнів безробіття в країні (СЕК ООН, 2023).

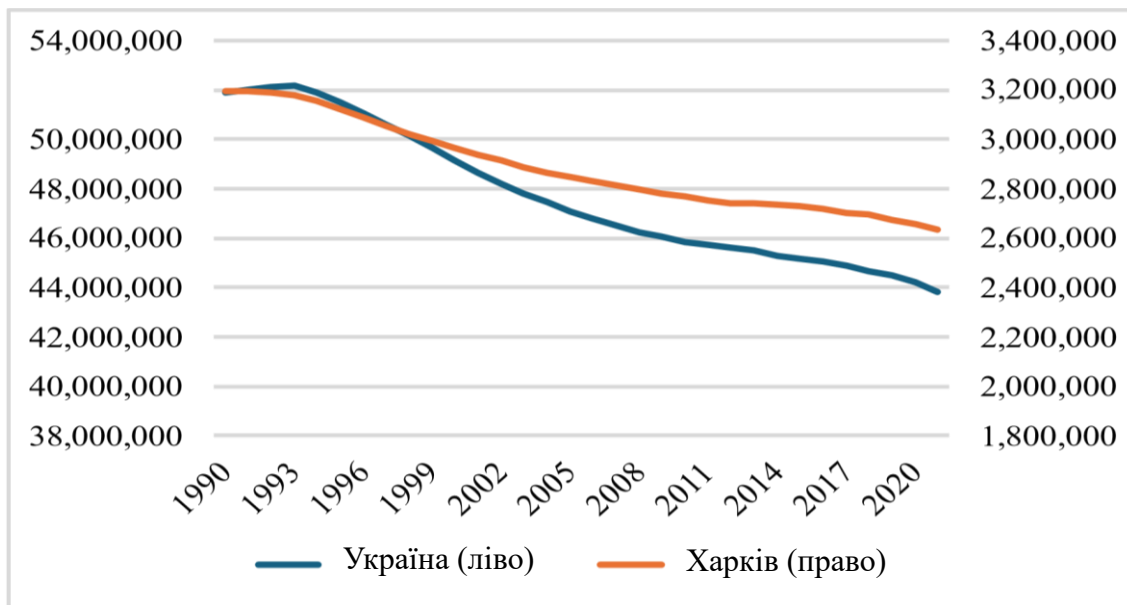
Рисунок 7: Частка безробітного населення працездатного віку

Примітка: рівень безробіття в Харківській області у 2000–2019 роках вимірюється як відсоток безробітного населення працездатного віку, за методологією Міжнародної організації праці (МОП).
Джерело: Державна служба статистики України (2024е).

Попри високу кваліфікацію українських і харківських працівників, їх кількість скорочується. Коефіцієнт народжуваності у 2021 році становив 1,1 — значно нижче рівня відтворення населення, що дорівнює близько 2,1 дитини на одну жінку. Тривале зниження народжуваності в Україні, як і в багатьох інших країнах, навряд чи вдасться змінити. Як видно з рисунка 8, чисельність населення значно скоротилася з 1990-х років як у національному масштабі, так і в Харківській області. Населення України зменшилося з приблизно 52 мільйонів у 1990 році до менш ніж 44 мільйонів у 2021 році. У Харківській області за цей самий період населення скоротилося з приблизно 3,2 мільйона до трохи більше 2,6 мільйона. Скорочення чисельності населення досягло 15,5% на національному рівні та 17,6% у регіоні. Основним чинником такого скорочення є зниження народжуваності: кількість народжених на 1000 осіб у Харківській області зменшилася з 11,4 у 1990 році до 5,9 у 2021 році (Державна служба статистики України, 2024d).

Рисунок 8: Чисельність населення

Примітка: загальна кількість населення України (ліва вісь) та Харківської області (права вісь) у 1990-2021 роках. Джерело: Світовий банк (2024c); Державна служба статистики України (2024d).

Зі скороченням чисельності населення зменшується й людський капітал. Крім того, зниження народжуваності та збільшення тривалості життя сприяють процесу старіння населення. Зростання частки пенсіонерів підвищує навантаження на бюджет, а триваліше життя збільшує витрати на охорону здоров'я та соціальні послуги. У таких умовах працівники, які залишаються на ринку праці, повинні бути більш продуктивними, щоб забезпечувати вищу додану вартість за годину роботи.

1.2 Перерваний перехід: вплив триваючого конфлікту

До початку конфлікту, Харків перебував у процесі переходу, який вже пройшли багато розвинених міст світу. Перехід від промислової економіки до економіки знань часто супроводжується кризами, як-от майже повне банкрутство Нью-Йорка у 1970-х роках. Однак небагато міст зіткнулися з такими масштабними руйнуваннями через перебування на передовій війни. Постійні військові атаки на цивільні, комерційні й урядові об'єкти по всій країні призвели до значних втрат і руйнувань економіки та інфраструктури, а також до трагічних людських жертв та поранень.

Ще до військового конфлікту економічні перетворення в Харкові були ускладнені пандемією COVID-19. Пандемія мала негативний вплив на ринок праці та економіку Харкова, як і на міста по всьому світу. У першому кварталі 2021 року безробіття зросло майже на 50%¹⁰. Локдаун у 2020 році призвів до падіння неподаткових надходжень до бюджету міста на 34% порівняно з рівнем 2019 року, а офіційні трансферти скоротилися на 22% (ЄЕК ООН, 2023)¹¹. Локдаун також серйозно вплинув на місцевий бізнес: деякі підприємства були змушені припинити свою діяльність, найбільше постраждали ММСП та самозайняті особи. Як наслідок, у 2021 році темпи зростання обсягів промислового виробництва впали на 6,7% (ЄЕК ООН, 2023). Проте Харків продемонстрував значну стійкість у відповідь на пандемію. Після кризи для підвищення економічної стабільності

міста було запроваджено «План забезпечення економічної стійкості»¹², а доходи міського бюджету зросли на 12,5% у період з 2020 по 2021 рік. Проте, навіть за умов розумної фіскальної політики, місто з потужною освітньою галуззю завжди стикається з викликами, пов'язаними з пандемією, яка ускладнила подорожі.

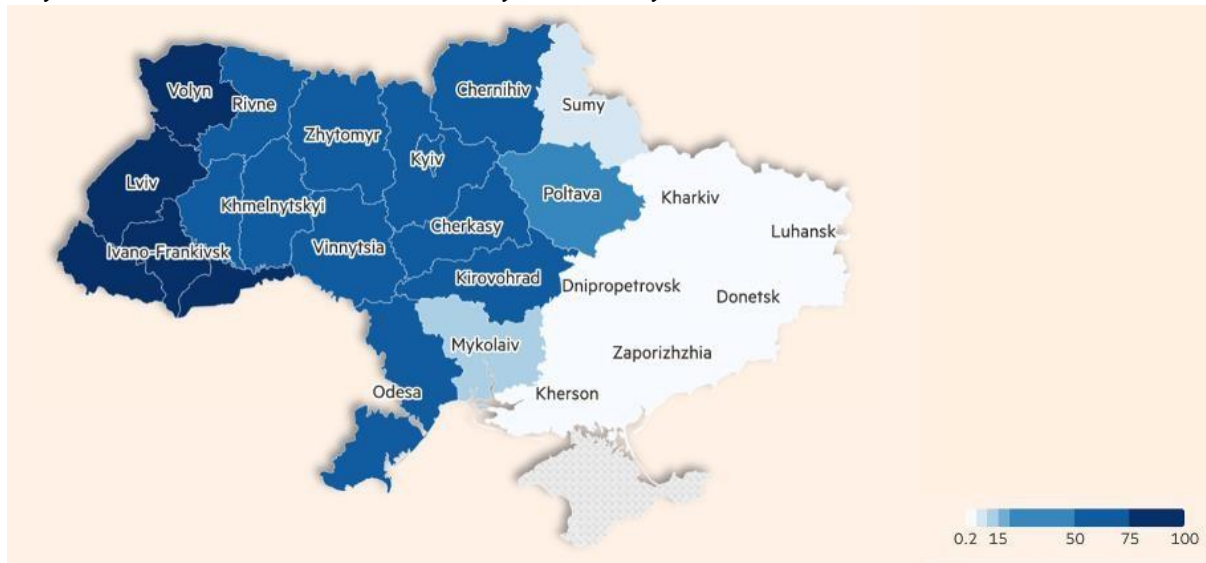
Безсумнівно, збитки від пандемії не можна порівняти з тими, що завдало вторгнення. За оцінками Світового банку (2023), прямі збитки від воєнних дій отримав житловий сектор, транспортна інфраструктура, торгівля, промисловість, енергетичний сектор та сільське господарство. На кінець 2023 року 10% житлового фонду було пошкоджено або зруйновано. У транспортному секторі втрачено або знищено 8 400 км автомагістралей та інших національних доріг та понад 1 400 км залізничних колій. Оцінки потреб у відновленні на грудень 2023 року склали 486 мільярдів доларів США, що приблизно в 2,8 рази перевищує номінальний ВВП України за 2023 рік. Остаточна сума, ймовірно, буде ще вищою через тривалі атаки.

Конфлікт також спричинив значні гуманітарні та економічні збитки для Харкова. На кінець 2023 року, найбільші руйнування спостерігалися в Донецькій, Харківській і Луганській областях, причому збитки в Харківській області оцінюються у 27,8 мільярда доларів США (Світовий банк, 2023). З початку військового конфлікту у 2022 році до січня 2024 року було пошкоджено 8 129 об'єктів, серед яких 6 435 житлових будинків, 626 об'єктів соціальної інфраструктури та 1 135 комерційних будівель у межах Харкова¹³. За словами міського голови Ігоря Терехова, 150 000 людей із 1,3 мільйона, які ще залишалися в місті, втратили житло (Новини ООН, 2024). Окрім цього, постраждала і міська інфраструктура: зруйновано комунальні підприємства, об'єкти енергопостачання та транспортна інфраструктура¹⁴.

Занепад громад

Конфлікт не лише завдав фізичної шкоди, але й суттєво погіршив якість життя українців. Надання базових послуг було припинено або скорочено: наприклад, зменшення збору відходів створює серйозну загрозу для здоров'я та безпеки. Більше того, пошкодження доріг, тротуарів і вуличного освітлення обмежило мобільність громадян, що додатково ускладнює їхнє повсякденне життя. Руйнування інфраструктури, що забезпечує тепло, ставить під загрозу вразливі групи населення взимку, коли в Україні в середньому налічується 105 морозних днів (Світовий банк, 2023). Діти молодшого віку є особливо вразливими до наслідків конфлікту, оскільки перебої в навчальному процесі негативно впливають на їхній розвиток. За даними Світового банку (2023), втрати в навчальних досягненнях значно варіюються залежно від регіону. У 2023 році лише 5% шкіл Харкова були обладнані бомбосховищами, тоді як по країні цей показник становив 80%¹⁵. Такі розбіжності суттєво впливають на якість навчання. У лютому 2024 року лише половина з 4,1 мільйона дітей шкільного віку в Україні відвідували заняття особисто. Як показано на рисунку 9, регіональні відмінності в очному навчанні були значними: області на Сході, зокрема Харківська та Херсонська, мали найнижчий рівень відвідуваності у лютому 2024 року¹⁶.

Рисунок 9: Відсоток дітей, які відвідують школу очно

Джерело: Аналіз Financial Times даних Міністерства освіти України, 1 лютого 2024 року (Кошів, 2024).

Економічна руйнація

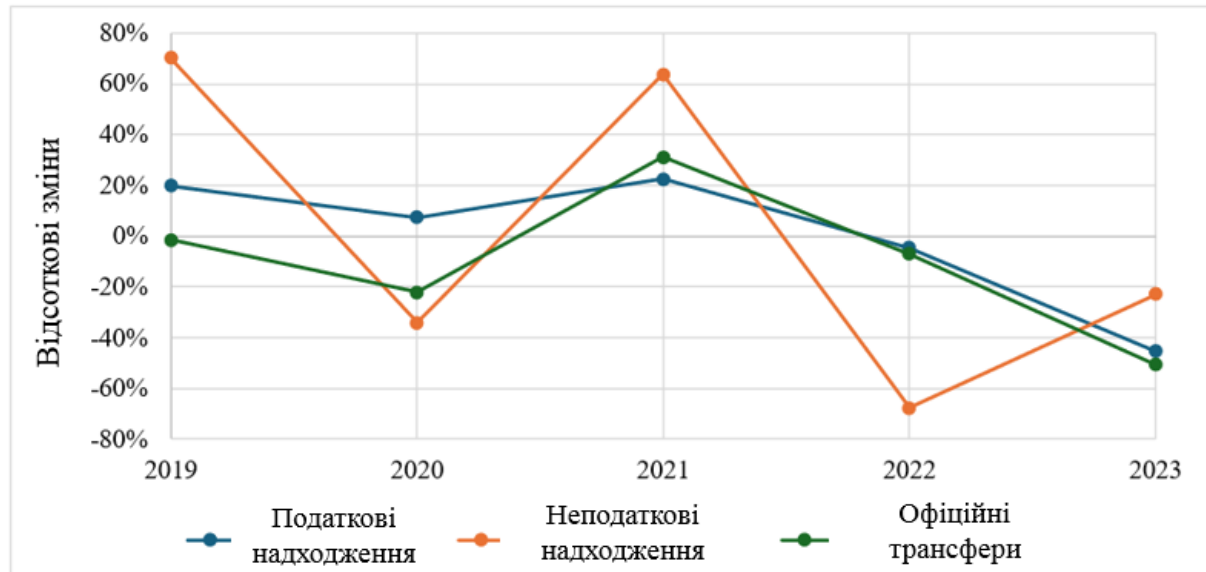
Конфлікт завдав значної шкоди бізнесу, сповільнив економічне зростання та спричинив падіння економіки. У 2022 році ВВП України скоротився майже на 30%, проте в 2023 році він зріс на 5% (Світовий банк, 2024а). Після ескалації в 2022 році 64% малих і середніх підприємств (ММСП) у країні призупинили або повністю припинили свою діяльність. Війна серйозно підірвала виробничий потенціал України: в лютому 2022 року рівень використання виробничих потужностей ММСП впав із 72,4% до 45,7% (ПРООН, 2024). Втім, наслідки війни для бізнесу були неоднорідними по країні. Підприємства у східних та південних регіонах зазнали збитків майже в 1,5 рази більших, ніж на заході. Згідно з опитуванням Світового банку, наприкінці 2023 року продажі компаній усіх розмірів по всій країні впали в середньому на 53%, причому найбільші втрати понесли фірми на сході, де продажі знизилися на 70% (Світовий банк, 2024с).

Після ескалації конфлікту в лютому 2022 року прибутки в Харківській області скоротилися на 116% у порівнянні з середнім показником по країні, де падіння склало 103%. Чистий прибуток у регіоні знизився на 38%, тоді як на національному рівні він зріс на 28%¹⁷ (ПРООН, 2024). У другому кварталі 2022 року 39% підприємств Харківської області, які не отримували субсидій, припинили свою діяльність, що майже вдвічі перевищує загальноукраїнський показник у 21% (Судаков і Лісогор, 2023). Експорт у Харківській області також зазнав різкого падіння: у 2022 році загальний обсяг експорту скоротився на 51%, при цьому експорт продуктів харчування та напоїв зменшився на 51%, а продукції машинобудування — на 58%¹⁸ (ЮНІДО, 2024а).

Рисунок 10 ілюструє динаміку ключових показників міського бюджету Харкова в роки, що 2022 року та в період після нього. Як можна побачити на рисунку 10, податкові надходження почали зменшуватися у 2022 році, а в 2023 році ситуація ще більше погіршилася — скорочення склало понад 40%. Неподаткові надходження різко знизилися у 2022 році й залишалися «негативними» у 2023 році, хоча спад був менш значним порівняно з попереднім роком. Офіційні трансфери, включаючи субсидії та дотації, також демонстрували негативну динаміку як у 2022, так і у 2023 роках,

відображаючи загальну тенденцію падіння податкових надходжень. Ескалація бойових дій у 2022 році призвела до значного скорочення промислового виробництва в ключових галузях Харківської області. Найбільші втрати у 2022 році зазнали такі сектори: (i) виробництво машин та устаткування (-38%), (ii) недорогоцінних металів (-30%), (iii) неметалевої мінеральної продукції (-34%), (iv) електричного обладнання (-20%), (v) хімічних речовин і продукції (-17%) та (vi) комп'ютерної, електротехнічної та оптичної продукції (-16%) (ЮНІДО, 2024a).

Рисунок 10: Темпи зростання ключових економічних показників

Примітка: на осі Y показано річні зміни у відсотках. Офіційні трансфери включають субсидії, дотації від органів державного управління, а також міжбюджетні трансфери з державного бюджету. Джерело: Місто Харків (без дати, g).

Рівень зайнятості у Харкові також значно знизився. Серед компаній, які продовжували працювати після військових дій у 2022 році, середня компанія в Україні була змушена скоротити штат на 5%. Найбільших втрат зазнали мікропідприємства, де кількість працівників зменшилася в середньому на 53%. Харківські підприємства всіх розмірів відчули найбільше скорочення — на кінець 2022 року кількість працівників зменшилася на 12%¹⁹. Конфлікт призвів до серйозного дефіциту трудових ресурсів через внутрішнє і зовнішнє переміщення, поранення та мобілізацію українців для захисту країни²⁰. Згідно зі звітом Bloomberg за 2024 рік, міграція та призов до армії внаслідок російського вторгнення скоротили робочу силу України більш ніж на 25% (Верб'яний, 2024). На початку 2024 року президент Зеленський заявив, що до лав української армії було призвано 880 000 осіб, тоді як американські офіційні особи оцінили втрати українських військових: щонайменше 70 000 загиблих і 120 000 поранених (Німоні, 2024). В опитуванні 2024 року, проведеному київським Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій, близько половини українських компаній зазначили, що нестача працівників є другою за актуальністю проблемою після зростання витрат (Єрмоленко, 2024).

Виклики та стійкість, притаманні економікам України та Харкова, знаходять своє відображення в кредитних рейтингах, причому рейтинги Харкова часто перевищують

середні по країні. Після лютого 2022 року, агентство Moody's Investors Service (Moody's) знизило кредитні рейтинги як Харкова, так і України до рівня Саа3²¹. Попри певні коливання та незначні відмінності між регіональним і національним рівнями, рейтинги залишалися в діапазоні від Саа1 до Са протягом усього конфлікту, а прогноз для обох економік коливався між «негативним» та «стабільним». Moody's відзначало, що до початку війни Харків демонстрував відносно розвинену економіку з міцними фінансовими показниками, помірним борговим навантаженням та виваженими бюджетними витратами. Незважаючи на значні руйнування та постійні обстріли, агентство зазначило, що місто «здатне управляти [своїми] непогашеними борговими зобов'язаннями, які на сьогодні є дуже низькими» (Moody's, 2024). Однак негативний прогноз свідчить про значні ризики, пов'язані з поглибленням соціально-економічних наслідків конфлікту для Харкова. Станом на червень 2024 року рейтинг України становив Са, а рейтинг Харкова — Саа3, що відображає високий рівень ризиків та невизначеності як у країні, так і в регіоні (Moody's, 2022; Moody's, 2024).

Знищення сільськогосподарських земель

Військовий конфлікт значно прискорив занепад аграрного сектору України, виробництво якого різко скоротилося у 2022 році. Від початку військових дій аграрна галузь, що відіграє ключову роль в економіці країни, стала однією з пріоритетних військових цілей. Українські фермери зіткнулися із викликами, які включали: блокаду морських портів, систематичне знищення сільськогосподарської продукції та інфраструктури (Гопко, 2024). На квітень 2024 року втрати аграрного сектору в Харківській області оцінювалися у 940 мільйонів доларів США. Вибухонебезпечні предмети знищили 4 200 гектарів родючих земель і забруднили ще 28 200 гектарів (Українська правда, 2024). Окрім цього, велика частина угідь потребує розмінування — непростого та небезпечного процесу, що вже спричинив численні жертви та поранення.

Міжнародні оцінки збитків у Харківській області свідчать про значне руйнування структури ґрунтів через вибухи та забруднення їх важкими металами (Солоха та ін., 2023). Це забруднення матиме довготривалі наслідки для сільськогосподарської продуктивності, що ставить під загрозу майбутнє відновлення галузі. Відновлення якості ґрунтів стане одним із ключових завдань після завершення конфлікту. Ситуація в Харкові є віддзеркаленням руйнувань по всій Україні. Близько третини українських земель, призначених для вирощування зернових культур, постраждали від конфлікту: чотири мільйони гектарів наразі є непридатними через міни та бої, а ще вісім мільйонів гектарів залишаються під військовою окупацією (Гопко, 2024).

Пошкодження енергетичної інфраструктури та часті відключення електроенергії суттєво ускладнили сільськогосподарське виробництво в прифронтових регіонах, таких як Харківщина. У 2022 році загальнонаціональний врожай фруктів зменшився на 11% (до 2,4 мільйона тон), причому найбільше постраждала саме Харківська область. Бомбардування призвели до значного скорочення поголів'я птиці, а часті перебої з електропостачанням створили труднощі для зберігання продуктів, що швидко псуються. Найсильніше постраждала яєчна галузь: між 2021 та 2022 роками виробництво яєць у Харківській області знизилося на 36% і не відновилося у 2023 році.

Бджоли чутливі до обстрілів, тому триваючий конфлікт негативно вплинув на бджільництво. Це призвело до зниження виробництва меду в Харківській області на 44% у період з 2021 по 2022 роки. Хоча у 2022 році обсяг виробництва овочів впав на 40%, ринок овочів згодом стабілізувався — через скорочення попиту, викликаного триваючими бойовими діями, та нещодавнє збільшення виробництва внаслідок загальнонаціонального розширення площ під овочеві культури у 2023 році, зокрема й на Харківщині (Українська команда з аналізу кризи, 2024).

Занепад комерційної діяльності

Бізнес-сектор України зазнав значних втрат від початку конфлікту. Станом на кінець 2023 року загальні прямі збитки у сфері торгівлі та промисловості оцінювалися в 15,6 мільярда доларів США, причому майже половина цих збитків припадала на великі та середні підприємства, як державні, так і приватні (Світовий банк, 2023). Найбільші втрати спостерігалися у прифронтових регіонах, зокрема через високу концентрацію виробничих підприємств у цих зонах, що серйозно постраждали від бойових дій (Світовий банк, 2023). Особливо постраждали Донецька, Харківська та Київська області, де руйнування двох металургійних заводів у Донецькій області стало однією з найсерйозніших втрат. Загальні збитки в секторі торгівлі та промисловості на рівні країни перевищили 173 мільярди доларів США, що включає не лише пряму фізичну шкоду інфраструктурі бізнесу, але й економічні наслідки, такі як зниження попиту та виробництва (Світовий банк, 2023).

Вимушене переміщення

Іншим наслідком конфлікту стало вимушене переміщення мільйонів українців. Протягом першого року військових дій майже 8 мільйонів українців виїхали за кордон, а ще 5 мільйонів стали внутрішньо переміщеними особами. Наприкінці 2023 року понад 6 мільйонів українців залишалися за кордоном, а майже 4 мільйони продовжували жити як внутрішньо переміщені особи (УВКБ ООН, 2024; Світовий банк, 2023). Харків постраждав найбільше від вимушеного переміщення населення.

Стійкий Харків

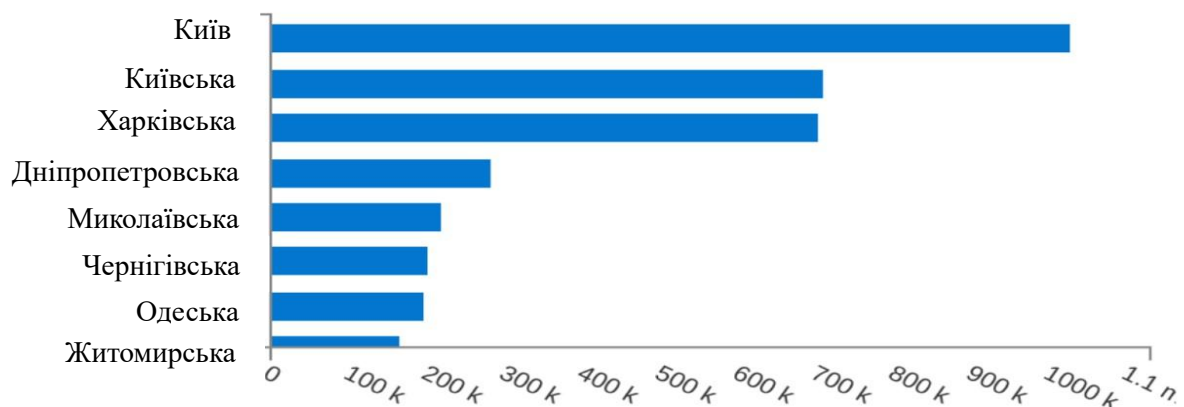
Незважаючи на те, що збройний конфлікт створив значні проблеми для бізнес-сектору, економіки та засобів до існування Харкова, місто продемонструвало виняткову стійкість. Багато підприємств були змушені призупинити свою діяльність у зв'язку з військовими діями у 2022 році, однак 84% із них відновили роботу протягом шести місяців. Станом на жовтень 2023 року менше ніж 10% підприємств, що раніше зупинилися, ризикували остаточно закритися (ПРООН, 2024). Хоча виробнича потужність малого і середнього бізнесу знизилася з 72% до 46% у 2022 році, у 2023 році показник частково відновився до 53%, а на 2024 рік прогнозується подальше зростання до 56% (ПРООН, 2024). Сільськогосподарський сектор також продемонстрував стійкість: за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, з січня 2023 по січень 2024 року врожай зернових культур і врожайність зросли на 15% і 18% відповідно, завдяки сприятливим погодним умовам та відкриттю нових торгових шляхів для експорту української сільськогосподарської продукції (ПРООН, 2024).

Стійкість економіки Харкова віддзеркалює життєздатність його мешканців. У період із січня по березень 2023 року, попри те, що 3100 фізичних осіб-підприємців припинили свою діяльність, понад 2400 нових підприємців офіційно зареєстрували свій бізнес²². Більше того, за рік до жовтня 2023 року кількість нових реєстрацій бізнесу та ФОПів у Харківській області зросла на 2% та 4% відповідно (ПРООН, 2024). Технологічний сектор міста демонстрував особливу стійкість: у 2022 році цей сектор зріс на 5%, тоді як загальна економіка України скоротилася майже на 30% (Рассел, 2024; Світовий банк, 2024a).

Місцеві підприємці виявили надзвичайну відданість і рішучість продовжувати свою діяльність у складних умовах. За словами Ольги Шаповал, керівника Харківського ІТ кластера, на лютий 2024 року 500 із 511 технологічних компаній, які працювали в місті до початку війни, продовжували свою діяльність, хоча деякі інженери переїхали в інші регіони України (Рассел, 2024). Кілька підприємств не лише вистояли, а й змогли досягти успіху в складних умовах. Мережа кав'ярень Makers розширила свою присутність, подвоївши кількість точок у Харкові з двох до чотирьох, відкривши філію в прифронтовому Куп'янську, а в травні 2024 року — ще одну в Ізюмі, що був під окупацією з березня по вересень 2022 року. Проте після весняного наступу на Харків у 2024 році доходи Makers впали на 40%, що підкреслює нестабільність ведення бізнесу в умовах війни (Авдєєва, 2024; Бердинських, 2024).

Стійкість населення також відображається у високих показниках повернення переміщених осіб. Після контрнаступу та звільнення частини північного регіону у вересні 2023 року сотні тисяч мешканців повернулися до своїх домів. Населення Харківської області збільшилося з 400 тисяч у березні 2022 року до майже 1,2 мільйона у січні 2024 року²³. Як видно на рисунку 11, Харківська область має один із найвищих показників повернення населення в Україні, попри серйозний вплив бойових дій у регіоні. Ада Вордсворт, співзасновниця проєкту з ремонту будинків на сході України, зазначає, що фраза «Дім є дім» стала поширеною серед мешканців Харківщини (Вордсворт, 2024). Таке почуття добре відображає слова літньої жінки, яка відмовляється покидати своє село: «Поки на цій землі є українець, це буде Україна». Сильний зв'язок із рідною землею та відчуття обов'язку надихають людей повертатися та протистояти викликам.

Рисунок 11: Кількість осіб, що повернулися до місць проживання, за областями

Примітка: Відсоток переміщених осіб із кожної області, які повернулися до червня 2024 року. Джерело: Міжнародна організація з міграції (2024).

Відновлення економіки Харкова після пандемії COVID-19 може стати важливим прикладом для планування відбудови після триваючого конфлікту. Багато рекомендацій із «Плану забезпечення економічної стійкості», підготовленого після пандемії, залишаються актуальними й сьогодні. До ключових рекомендацій входять: (i) підвищення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості міста; (ii) сприяння розвитку реального сектору економіки; (iii) забезпечення стабільного функціонування соціальної, інженерної, транспортної та комунальної інфраструктури; (iv) покращення якості життя мешканців; (v) забезпечення належного рівня соціального захисту населення (СЕК ООН, 2023). Після лютого 2022 року, актуальність цих планів підвищилася в Україні та Харківській області. Інфраструктура та реальний сектор економіки зазнали серйозних втрат через триваючий конфлікт, що призвело до зниження конкурентоспроможності міста, інвестиційної привабливості та якості життя його мешканців.

III. Досвід повоєнної відбудови

Звернімося до досвіду країн і міст, які зазнали масштабних руйнувань внаслідок конфліктів та катастроф. Глезер (2022) узагальнює статистичну літературу щодо руйнувань під час війни та стійкості міст. Значний внесок у вивчення цієї теми зробили Девіс і Вайнштейн (2002), які показали, що американські бомбардування японських міст під час Другої світової війни майже не вплинули на їхню довгострокову відбудову. До 1960 року втрати населення були практично повністю відновлені.

Бракман та ін. (2004) провели аналогічне дослідження для німецьких міст. У цьому випадку процес відновлення тривав довше, але до 1960 року більше половини втрат населення вдалося компенсувати. Водночас у східній Німеччині зростання населення не змогло повністю подолати наслідки руйнувань. Мігель і Роланд (2011) зазначають, що в'єтнамські міста також успішно відновилися після американських бомбардувань.

Цей різний досвід показує, що фізично зруйновані міста можуть швидко відбудовуватися, особливо в умовах активної урбанізації, як це було в Японії у 1950-х роках і у В'єтнамі після 1990 року. Проте, як демонструє приклад Східної Німеччини, у менш динамічних регіонах наслідки руйнувань можуть бути більш тривалими. Для Харкова цей досвід підкреслює важливість впровадження політик, спрямованих на відновлення та стимулювання економічного зростання.

Чікконе (2021) акцентує увагу на втраті людського, а не фізичного капіталу. Він виявляє, що загибель молодих чоловіків у штаті Вюртемберг під час Першої світової війни мала довготривалі наслідки для регіону. Глезер (2022) стверджує, що цей висновок узгоджується із ширшими дослідженнями, які показують, що втрата людського капіталу значно частіше спричиняє довготривалу шкоду містам, тоді як фізичний капітал можна швидко відновити за умови наявності достатнього попиту. Більше того, реконструкція може стати нагодою для поліпшення інфраструктури, що є однією з ключових цілей Плану відновлення України (Національна рада з відновлення України, 2022).

2.1 Друга світова війна

Друга світова війна завдала значній частині Європи руйнівних людських і матеріальних втрат. Багато європейських міст було зруйновано, як і міст в інших місцях, наприклад, японські міста Нагасакі та Хіросіма були зруйновані атомними бомбами. Міста, як в Європі, так і за її межами, зазнали настільки інтенсивних руйнувань, що значну частину міського ландшафту довелося відбудовувати з нуля.

Відбудова Західної Європи після Другої світової війни стала «одним із найбільших економічних і зовнішньополітичних досягнень XX століття» (ДеЛонг та Айхенгрін, 1991, с. 1). Значну роль у цьому відіграв План Маршалла, який забезпечив фінансову підтримку для реконструкції в Європі. Між 1948 і 1951 роками ця програма іноземної допомоги США надала Європі близько 13 мільярдів доларів США (еквівалент 183 мільярдів доларів на 2024 рік) (ДеЛонг та Айхенгрін, 1991). Шістнадцять європейських країн отримали допомогу, найбільшими бенефіціарами стали Велика Британія, Франція та Західна Німеччина (Міжнародний центр безпеки Нотр-Дам, 2023). Кожна країна застосувала різні підходи до відновлення, що надає цінні уроки для сучасних ініціатив з відбудови.

Берлін

Під час Другої світової війни Берлін зазнав значних руйнувань через американські та британські повітряні нальоти. До кінця війни було знищено близько 11% забудованої території міста²⁴. Хоча деякі інші німецькі міста постраждали більше у відсотковому відношенні до своєї площі, Берлін, через свої значні розміри та густоту населення, постав перед особливо складним завданням відбудови (Пітч, 2005).

Реконструкція міста зосередилася як на відновленні пошкоджених будівель, так і на знесенні інших, з одночасним використанням міського ландшафту для збереження історичної пам'яті. Важливі монументальні споруди були збережені та модернізовані. Історик Пол Клемен підкреслював, що відновлення об'єктів спадщини та пам'ятників — це обов'язок сучасного покоління перед майбутніми, щоб історія могла бути збережена, а майбутнє — вкорінене в досвіді минулого²⁵. Однією з основних цілей було створити символічні образи, які відображали як пам'ять міста, так і його трансформацію (Алказей та Мацубара, 2018).

Початковий успіх післявоєнної відбудови Німеччини значною мірою був зумовлений залученням як місцевої, так і міжнародної спільноти (Мунавар, 2023). На місцевому рівні жінки, відомі як *«жінки руїн»*, відігравали ключову роль у розчищенні завалів, роблячи неоціненний внесок у відновлювальні роботи (Пітч, 2005). Міжнародна фінансова підтримка також мала велике значення, зокрема через План Маршалла, який став передвісником сучасних програм відновлення. Цей план, що впроваджувався новоствореним Міжнародним банком реконструкції та розвитку (нині — Світовий банк), поєднував фінансову допомогу з політичними умовами, включаючи стимулювання приватних інвестицій і міжнародної торгівлі (Мунавар, 2023).

Відбудова Берліна була різко призупинена у 1949 році, всього через чотири роки після закінчення війни, коли Східна Німеччина за підтримки СРСР вийшла з окупаційної зони. Це стало передумовою будівництва Берлінського муру в 1961 році. Як наслідок, реконструкція міста фактично залишалася замороженою до його возз'єднання в листопаді 1989 року. Подальші масштабні зусилля з відновлення відображали прагнення

об'єднаної Німеччини повернутися до європейської спільноти й відмовитися від радянського спадку та репресивного минулого. Ці зміни проявлялися в перейменуванні вулиць, міському плануванні та архітектурі, спрямованих на зцілення розділеного суспільства (Делленбо-Лосс, 2020).

Як зазначає Делленбо-Лосс (2020, с. 1), *«вибір архітектури та символіки в столицях є спробою конкретизувати цінності та ідентичність мешканців країни»*, що відображає *«чіткий вибір стосовно легітимної ідентичності, пам'яті та історії в об'єднаній Німеччині»*. У 1992 році лорд Норман Фостер виграв конкурс на реконструкцію зруйнованої під час бомбардувань будівлі парламенту Рейхстагу. Ця споруда, яка колись асоціювалася з минулими трагедіями, тепер стала символом прозорості та демократії: скляний купол Рейхстагу не лише відкриває оглядовий майданчик для спостереження за роботою парламенту, але й дозволяє використовувати природне освітлення. Завдяки своїй візіонерській реконструкції будівлі лорд Фостер надав місту, яке було розірване на частини, можливість об'єднатися в обіймах свого минулого, забезпечивши оптимістичне бачення майбутнього і ставши осередком прихильності до демократичних цінностей та підзвітності органів влади.

Приклад Берліна свідчить про те, що відновлення може тривати десятиліттями. Можна навіть стверджувати, що післявоєнна реконструкція триває й досі: у 2019 році значна частина будівельних робіт у місті проводилася на ділянках, що постраждали від бомбардувань 1945 року (Бокет, 2021).

Варшава

Мало яке місто зазнало таких масштабних руйнувань під час Другої світової війни, як Варшава. У відповідь на Варшавське повстання 1944 року нацисти знищили майже 90% міста, а лише в серпні того ж року загинуло 200 000 поляків (Круїкшенк, без дати).

Варшава є одним із найуспішніших прикладів майже повної реконструкції зруйнованого війною міста. Після війни варшав'яни з неймовірною рішучістю відбудовували своє місто з руїн, немов збиравши його наново, як пазл. Для забезпечення максимальної автентичності відновлення вони звернулися до картин XVIII століття італійського художника Бернардо Беллотто, які слугували цінними орієнтирами для відтворення міського пейзажу. В процесі відбудови використовували уламки не тільки з самої Варшави, а й з сусідніх міст, що також постраждали від воєнних дій. Попри прагнення зберегти первісний вигляд міста, реставрація історичного центру супроводжувалася певним вдосконаленням. Зокрема, місто отримало ширші дороги та більше зелених зон. Район Муранів — колишнє єврейське гетто, повністю знищене після повстання його відчайдушно голодних мешканців у 1943 році — перетворився з тісного кварталу з вузькими вулицями й відсутністю базових комунальних зручностей на житловий район для близько 50 000 мешканців із широкими дорогами, зеленими зонами та сучасною інфраструктурою. Нова система доріг була розроблена для зменшення трафіку, шуму й забруднення повітря (Голдман, 2005).

Громадська та міжнародна участь відігравали вирішальну роль у відбудові Варшави. Значна частина проекту реконструкції ґрунтувалася на ініціативах з низів, а гасло *«Вся нація будує свою столицю»* стало центральним мотивуючим закликом (Мерсом, 2016). Визнанням успіху цих зусиль стало включення відновленого Старого міста Варшави до

списку Світової спадщини ЮНЕСКО у 1980 році як *«видатного прикладу майже повної реконструкції»*²⁶. Проте, Варшава отримала значно менше фінансування, ніж інші міста. Хоча План Маршалла охоплював і країни Східної Європи, Радянський Союз відмовився приймати ці кошти для країн, що перебували в сфері впливу США. Як результат, Варшава не скористалася американським фінансуванням, проте отримала певну підтримку через План Молотова — радянську альтернативу Плану Маршалла (Центр міжнародної безпеки Нотр-Дам, 2023).

На відміну від Берліна, масштабна відбудова Варшави майже не включала пам'ятних місць, присвячених жахам війни. Це було очікувано, зважаючи на тісні післявоєнні зв'язки Варшави з Москвою. Радянський Союз, зрештою, відіграв ключову роль у руйнуванні міста, як безпосередньо, так і через своє непряме невтручання під час жорстокого придушення нацистами Варшавського повстання 1944 року. Деякі дослідники вважають, що така відсутність меморіалізації сприяє замовчуванню трагічних сторінок минулого, включаючи участь поляків у Голокості (Алказей та Мацубара, 2018).

Роттердам

Під час Другої світової війни центральна частина Роттердама була майже повністю знищена німецькими бомбардуваннями, що стало відправною точкою для постійної реконструкції, яка визначила вигляд міста на багато поколінь вперед (Б'янкіні та Паркінсон, 1993). Після війни Роттердам потребував повної відбудови. Насамперед була зведена нова сучасна гавань, яка стала ключовим економічним двигуном для відродження торгівлі й комерції в місті. Частково розвиток гавані та реконструкція міського центру фінансувалися завдяки коштам із Плану Маршалла. На відміну від інших голландських міст, де модернізація часто зустрічала спротив, у Роттердамі її переважно сприймали як необхідний крок. Її головними ініціаторами були технократи, і, як зазначає Стефан (2015), *«соціальний аспект реконструкції, будь то у вигляді громадських консультацій чи планування мікрорайонів, майже не був присутній у стратегії відновлення Роттердама»*. Відсутність залучення місцевих жителів викликала критику, оскільки це сприяло відчуженню мешканців із низькими доходами.

Попри те що інтеграція бідніших мешканців у соціальне життя міста була одним із пріоритетів міської ради, ці плани часто суперечили меті залучення інвестицій, особливо з боку заможних громадян (Б'янкіні та Паркінсон, 1993). Довоєнні соціальні нерівності продовжують існувати й сьогодні, а рівень сегрегації за доходами в місті залишається високим. За останніми даними, Роттердам має найвищий рівень сегрегації за доходами в Нідерландах (Ромменс, 2021; ОЕСР, 2018). Місто також стикається з дефіцитом доступного житла, подібно до ситуації в заможніших містах, оскільки приватне будівництво суворо регулюється, а частину субсидованого житла було знесено (Аркінс та Френч, 2023).

Хіросіма

У серпні 1945 року Сполучені Штати скинули атомні бомби на японські міста Хіросіму та Нагасакі, що призвело до катастрофічних гуманітарних і економічних наслідків. За оцінками, одразу після бомбардування загинуло понад 140 000 людей, а понад 60%

будівель було зруйновано²⁷; 92% міських споруд були перетворені на руїни або сильно пошкоджені вибухом і пожежею²⁸.

Попри масштабні руйнування та той факт, що негайна реконструкція була неможливою через радіоактивні опади та брак ресурсів, Хіросіма з часом стала символом миру й відродження. До атомного бомбардування місто було важливим військово-промисловим центром Японії, однак після війни та процесу відбудови Хіросіма перетворилася на «Місто-меморіал миру».²⁹ Хіросімський меморіальний «Парк Миру» з його символічним «куолом атомного бомбардування» та музеєм, присвяченим історії трагедії, стали свідченням прагнення міста зберегти пам'ять та просувати ідею миру (Пабло та Акіяма, 2023). Планування реконструкції та вшанування загиблих змінили імідж Хіросіми на світовій арені (Алказей та Мацубара, 2018).

Повоєнне планування Хіросіми поєднувало довоєнне бачення з новими пріоритетами міського розвитку — такими як створення зелених зон, підвищення рівня безпеки та соціальна згуртованість. Значну увагу приділяли залученню громади: місто активно стимулювало соціальну участь у процесах реконструкції та планування (Пабло та Акіяма, 2023). Як зазначив мер Хіросіми Кадзумі Мацуї: «Люди зруйнували Хіросіму, але люди також її відбудували» (МакКеррі, 2016). Цей фокус на громадській участі зберігається й сьогодні. Останніми роками райони, які постраждали від природних катастроф, таких як зливи та зсуви, створили місцеві ради для розвитку міст, спрямовані на зміцнення стійкості та відновлення громад (Пабло та Акіяма, 2023).

Бейрут

Відбудова центру Бейрута після громадянської війни у Лівані (1975–1990 рр.) є прикладом відновлення міста навіть в умовах триваючого насильства та руйнувань. Жахливий вибух у порту в 2020 році та конфлікти між Ізраїлем і Хезболлою завдали Бейруту ще більшої шкоди. Незважаючи на ці труднощі, центральна частина міста була відбудована, здебільшого завдяки зусиллям компанії Solidere — державно-приватного партнерства, яке від самого початку викликало чимало суперечок.

Державно-приватне партнерства (ДПП) мають сильні стимули для оптимізації витрат, але водночас існує ризик ігнорування ширших соціальних потреб, а також підриву державної політики через корупційні схеми. Solidere мала повноваження на примусове відчуження власності з компенсацією не грошима, а акціями компанії. Це рішення викликало значну критику, адже примусове відчуження зазвичай є спірним, і в цьому випадку дії Solidere були дуже непопулярними.

Фірму також звинувачували в нехтуванні питанням меморіалізації, що спричинило «політичну та психологічну амнезію» (Алказей та Мацубара, 2018; Мунавар, 2023). Критики стверджують, що процес відбудови відзначався централізованими рішеннями, які приймалися без належного залучення громади (Бадеску, 2017). На сьогодні немає повного аналізу ролі Solidere у відновленні Бейрута, але можна підсумувати, що державно-приватне партнерство приносить як переваги, так і виклики. ДПП може бути доречним інструментом для відбудови Харкова, але важливо ретельно зважити як його переваги, так і недоліки.

Частина 3: Політика відновлення Харкова

Харків та Україна стоять перед величезним викликом: одночасно реагувати на атаки, шукати короткострокові рішення для подолання руйнувань і планувати майбутнє. Хоча першочерговим завданням є задоволення нагальних потреб економіки та населення, розробка детальних планів відбудови також необхідна для того, щоб дати громадянам надію на покращення життя після конфлікту. Планування відновлення може стати ключовим інструментом у залученні міжнародної допомоги та фінансової підтримки.

Зусилля з відбудови повинні бути спрямовані на зміцнення економіки та суспільства Харкова, опираючись на наявні сильні сторони, усуваючи вразливості й підвищуючи стійкість. Важливо також забезпечити узгодженість між стратегіями та амбіціями міста, країни й Європейського Союзу. Стратегія м. Харкова, викладена у програмному документі, передбачає перетворення міста на: (i) комфортне, розумне та зелене місто, (ii) глобальний центр наукомістких галузей і (iii) місто з високими соціальними стандартами й гармонією³⁰. Бачення Харкова передбачає розробку стратегічних напрямків, які включають: (i) продовження лідерства у сфері освіти, (ii) зміцнення статусу Харкова як міста науки й інновацій, (iii) стимулювання розвитку фінансових технологій, (iv) підтримка підприємництва та (v) сприяння накопиченню та розвитку економічного потенціалу на основі програмно-проектного підходу, який встановлює чіткі орієнтири для проходження регуляторних, кредитних та інших процесів і забезпечує централізовану можливість підтримки малих і великих підприємств з максимальною ефективністю та результативністю³¹. Відбудова надає можливість не лише продовжити реалізацію попередніх планів, а й відродити місто, діючи згідно з новими амбіціями та стратегією.

Як зазначено нижче, розвиток інноваційного району має потенціал відігравати ключову роль у досягненні стратегічних цілей. Крім того, розробка надійної нормативно-правової бази, узгодженої зі стандартами та практиками ЄС, стане важливим чинником успіху цих амбіцій.

Рекомендації щодо політики

Конфлікт спричинив безпрецедентні руйнування та дестабілізацію економіки й суспільства як у Харкові, так і по всій Україні. Найближчими пріоритетами залишаються захист від атак і задоволення невідкладних військових потреб.

Процес відновлення відкриває широкі можливості для інновацій, модернізації та переорієнтації економіки на більш стійкий розвиток. Аналіз, проведений у Частині 1, виявив сильні сторони й виклики для місцевої та національної економіки, а в Частині 2 розглянуто досвід відновлення інших країн. На основі цього аналізу було сформульовано рекомендації для Харкова та України. Як зазначалося раніше, ці рекомендації стосуються економічної політики, яка доповнює стратегії фізичної відбудови, що викладені в *«Комплексній програмі відновлення міста Харкова»* або Генеральному плані Нормана Фостера.

1. Орієнтація зі «Сходу» на «Захід»

Одним із ключових завдань для Харкова, як і для всієї України, є переорієнтація економіки на інтеграцію з Європейським Союзом та зменшення залежності від Сходу. Це включає приведення регуляторного та управлінського середовища у відповідність до стандартів ЄС, а також забезпечення того, щоб майбутні інвестиції в інфраструктуру, бізнес та правову реформу відповідали правилам Євросоюзу і найкращим практикам. Відновлення інфраструктури є першочерговим завданням, але не менш важливою є трансформація економіки для сприяння переговорам щодо вступу до ЄС та зміцнення зв'язків між Україною та Європою.

Вступ до ЄС стане потужним стимулом для економічного розвитку як Харкова, так і всієї країни. Як область з відносно високим рівнем кваліфікації та освіти, Харківщина може отримати значні вигоди від тіснішої інтеграції з ЄС. Дослідження впливу вступу до ЄС на економіку різних країн дають цінні уроки для України. Зокрема, Крафтс (2016) виявив, що після вступу до ЄС рівень доходів у Великій Британії значно підвищився. Членство в ЄС сприяло збільшенню торгівлі та конкуренції, що в свою чергу, призвело до зростання продуктивності та доходів населення. Вихід Великої Британії з ЄС у 2016 році призвів до втрати цих здобутків, спричинивши стагнацію у сферах продуктивності, зростання, інвестицій і торгівлі.

Контрфактичний аналіз економічних вигод від членства в ЄС, проведений у різних країнах, свідчить про загалом значні позитивні наслідки: доходи на душу населення в середньому на 12% вищі завдяки членству (Кампос та ін., 2014)³². Однак Кампос та інші дослідники відзначають значні розбіжності між країнами: лише в Греції після вступу ВВП на душу населення та продуктивність праці знизилися порівняно з гіпотетичними показниками за відсутності членства. Три ключові фактори пояснюють різницю у вигодах від членства в ЄС: відкритість до торгівлі, фінансова інтеграція та впровадження євро.

Економічні дослідження часто демонструють, що членство в ЄС позитивно впливає на зростання національного виробництва та доходів на душу населення. Найсильніші результати спостерігалися у Східній Європі та країнах Балтії. Зокрема, Рапакі та Пршняк (2019) виявили, що в період з 1995 по 2015 рік рівень доходів у країнах Центральної та Східної Європи значно наблизився до показників Західної Європи, а членство в ЄС стало важливим фактором цього економічного зростання завдяки підвищенню економічної свободи, покращенню якості управління та стимулюванню ринкових реформ.

Членство в ЄС також відкрило цим державам доступ до унікальних фінансових можливостей. Фонд реструктуризації Європейського Союзу відіграв важливу роль у відновленні та економічному зростанні країн, які скористалися цими коштами. Фінансова підтримка ЄС, разом із допомогою багатосторонніх інституцій та новоствореного Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), відіграла ключову роль у пострадянській відбудові та розвитку економік країн Центральної Європи у 1990-х роках і продовжує забезпечувати важливу підтримку (Лане, 2007).

Членство України в ЄС зміцнить її економічну стійкість. Як зазначено у Частині 1, валовий регіональний продукт Харкова та України загалом демонстрував більшу волатильність у порівнянні з іншими європейськими країнами та був особливо вразливим до потрясінь, пов'язаних з військовими діями. Переорієнтація економіки на

європейський ринок через інтеграцію з ЄС посилить захист від таких ризиків, сприятиме стабільності та пришвидшенню темпів зростання.

Попри вагомі переваги членства, автоматичного прогресу воно не гарантує. Рівень вигоди залежить від заходів, які країни вживають після вступу. Країни, що приєдналися до ЄС у 2004 році, спершу досягли швидких результатів, але з часом їхній прогрес дещо сповільнився. Існує ризик, що вони можуть потрапити в *«пастку середнього доходу»*, яка характеризується помірним зростанням, стагнацією продуктивності та зупинкою процесу конвергенції (Штер, 2015)³³. Вступ до ЄС став би великим досягненням для України, але, хоча це важлива віха, його не слід розглядати як самоціль, оскільки для отримання максимальних переваг від членства в ЄС будуть потрібні подальші широкомасштабні політичні реформи та інвестиції.

Харків має значний потенціал стати ключовим учасником у перетворенні України на країну — члена ЄС. Завдяки історичним та географічним зв'язкам із Росією, переорієнтація економіки Харкова на «Захід» вже досягла помітних успіхів, знаменуючи собою значний зсув в економіці. Одним із регіонів в Україні,

Конфлікт посилив зв'язки між Україною та ЄС завдяки численним фінансовим ініціативам, зокрема для Харківщини, яка зазнала серйозних ударів від російських атак. Серед таких ініціатив: (i) грант технічної допомоги на відновлення інфраструктури Харкова, координований Європейським інвестиційним банком (ЄІБ)³⁴; (ii) співпраця між ЮНОПС та ЄС у відновленні шкільних закладів в Україні³⁵; (iii) партнерство ЄС із чеською організацією *«Людина в біді»* для відбудови житла та реконструкції бомбосховищ³⁶. Під час Конференції з питань відновлення України (URC2024) у червні 2024 року президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн відзначила Харків у своїй промові, підкресливши стійкість його мешканців та потребу у розширенні європейської підтримки. Завершуючи свою промову, вона заявила: *«Харків — це Європа. Україна — це Європа. І наш Союз — ваш дім»* (фон дер Ляєн, 2024).

Особливі відносини між Харковом та Європою мають давнє історичне коріння. У ХХІ столітті Харків був відзначений Європейським дипломом у 2003 році, Почесним прапором у 2004 році, Дошкою пошани у 2008 році, а в 2010 році став першим українським містом, що отримало Приз Європи³⁷. Під час присудження цієї престижної нагороди Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) підкреслила важливу роль Харкова як культурного, наукового, освітнього та промислового центру України з широкими міжнародними зв'язками та численними міжнародними подіями (ПАРЄ, 2010).

Харківські компанії та університети можуть відіграти важливу роль у зміцненні зв'язків із «Заходом». Зокрема, університети мають потенціал для розширення програм обміну та розвитку спільних дослідницьких проєктів із європейськими й західними партнерами. Хоча героїзм Харкова викликає щире захоплення на «Заході», така увага може швидко згаснути. Тому харківським університетам доцільно налагоджувати зв'язки зі своїми західними колегами вже зараз — не очікуючи можливого припинення вогню.

Переорієнтація України на «Захід» також створює для Харкова певні ризики. Якщо Україна буде спрямована на інтеграцію з «Заходом», то буде менше бажання інвестувати в її найсхідніше велике місто. Це підкреслює необхідність для Харкова активізувати

власний економічний розвиток і використовувати «м'яку силу» для привернення уваги на національному й міжнародному рівнях.

2. Залучення та утримання талантів

Міста розвиваються або занепадають завдяки своєму людському капіталу (Глезер та ін., 1995). Успішна відбудова Харкова та України залежатиме від навичок, відданості та кількості людей, доступних для економічного зростання як на місцевому, так і на національному рівнях. Саме від якості робочої сили залежатиме, наскільки Харків і Україна зможуть підвищити продуктивність і залучити інвестиції. Тут, як і в інших аспектах економічного розвитку, успіх породжує успіх: талановиті люди тяжіють до динамічних місць, ще більше підсилюючи їхнє зростання.

Для формування потужного резерву освічених і кваліфікованих фахівців необхідні інвестиції в освіту та професійну підготовку. Україна має давню репутацію країни з освіченим населенням, значними видатками на освіту та активними науковими спільнотами. Однак минулі досягнення Харкова та України у розвитку місцевих талантів значно постраждали через триваючий конфлікт. Окрім безпосередніх нападів на навчальні заклади, вища освіта та наукові дослідження зазнали серйозного впливу через призов багатьох людей на військову службу, скорочення міжнародної співпраці та обмеження академічних обмінів. Військові дії також призвели до значних хвиль внутрішнього та зовнішнього переміщення, що ще більше ускладнило освітні й дослідницькі процеси. Відновлення минулої славної історії харківської освітньої та наукової спільноти, включно з реінтеграцією переміщених осіб, стане важливою частиною підготовки Харкова до майбутнього.

Для того щоб Харків міг залучати та утримувати кваліфіковані кадри, зусилля з відновлення мають бути спрямовані на те, щоб зробити місто привабливим для національних та іноземних талантів. Висока якість освітньої системи історично зробила університети міста привабливими для іноземних студентів, а також бажаними партнерами для іноземних академічних установ. Заплановані заходи для підвищення привабливості міста вже відображені в планах його відбудови. Нагальна потреба в утриманні талантів підкреслює важливість спрямування перших інвестицій на розвиток університетів, що є основою аргументації на користь створення «Наукового кварталу», про який ми розповімо далі.

Серед пілотних проєктів з відновлення міста передбачені ініціативи «Річки» та «Житло», спрямовані на покращення якості життя мешканців. Проєкт «Річки» прагне розкрити потенціал чотирьох харківських річок, створюючи рекреаційні зони, перетворюючи набережні на привабливі громадські простори та формуючи «зелені коридори» для пішоходів та велосипедистів. Проєкт «Житло» передбачає будівництво сучасних багатоповерхівок з використанням енергоефективних і економічно вигідних технологій, спрямованих на відновлення житлового фонду, поліпшення умов життя та створення можливостей для працевлаштування мешканців³⁸.

Загальний міський досвід є важливим чинником для залучення талантів. Привабливість Харкова зростатиме завдяки реконструкції, що враховує багату архітектурну та культурну спадщину міста. Фокус на покращенні умов для пішохідного та велосипедного руху, створенні громадських парків і зручностей, а також зниженні рівня

забруднення повітря та шуму підвищить якість життя для мешканців і покращить враження від міста для туристів, студентів і бізнесменів. Такий підхід стимулюватиме повернення відвідувачів та бажання залишитися надовше. Глобальна репутація Харкова як привабливого місця для навчання, відпочинку та роботи буде зміцнюватися завдяки прийняттю різноманітності й розвитку культури кафе та розваг, що приваблює молодих, динамічних і мобільних людей — майбутніх представників економіки знань.

Харківський університетський кластер є потужним активом, який може посилюватися через доступ до європейського фінансування та впровадження збалансованої політики оплати за навчання, що приваблює викладачів і студентів з інших країн. Зміцнення наукової спільноти та посилення зв'язків між промисловістю та університетами для забезпечення працевлаштування випускників сприятиме збереженню освічених талантів у місті.

В ідеалі, орієнтація університетів на «Захід» сприяла б також залученню студентів із західних країн, водночас залишаючи відкритими можливості для молоді з менш розвинених регіонів світу. Невеликі стипендії для талановитих студентів із таких країн можуть допомогти залучити здібних молодих людей, які, можливо, матимуть бажання залишитися в Харкові після конфлікту. Фінансування таких стипендій може здійснюватися університетами, західними донорськими організаціями або харківськими компаніями, зацікавленими в спеціалістах із конкретними навичками. У цьому випадку стипендія, ймовірно, буде прив'язана до певної навчальної тематики.

Триваючий конфлікт призвів до значного збільшення частки жінок у складі робочої сили, що підкреслює необхідність закріпити цей зсув як постійну тенденцію. Таким чином, майбутні стратегії можуть зміцнити людський капітал, підвищити доходи на душу населення, знизити коефіцієнт демографічного навантаження та сприяти гендерній рівності. Харків належить до регіонів України з найнижчим рівнем зайнятості серед жінок: до війни лише 43% працівників становили жінки, порівняно із середнім показником по країні в 46% (який відповідає середньому рівню по ЄС)³⁹. Це можна пояснити тим, що жінки в Україні зазвичай недостатньо представлені у таких галузях, як важка промисловість, будівництво, видобувна промисловість і сільське господарство, які є основою економіки Харкова (Судаков і Лісогор, 2023). Проте цей гендерний дисбаланс відкриває можливості для Харкова збільшити активну робочу силу й виробничий потенціал. Залучення більшої кількості жінок сприятиме утриманню та залученню іноземних талантів, а також підвищить привабливість Харкова й України як напрямків для іноземних інвестицій.

3. Балансування державних інвестицій у різних секторах економіки

Світова економіка перебуває в етапі стрімкої трансформації. Зростання та розвиток Харкова й України в найближчі десятиліття визначатимуться безперервним технологічним прогресом, зростанням частки послуг у виробництві та зайнятості порівняно з промисловими та аграрними секторами. Це супроводжуватиметься змінами у моделях торгівлі, зміщенням глобального економічного центру до Азії та більш фрагментованою геополітикою. Кожен із цих чинників вже сам по собі є вагомим. Однак, їх одночасне поєднання, разом із викликами відновлення після закінчення конфлікту,

необхідністю швидких реформ для вступу до ЄС і загрозами, пов'язаними зі зміною клімату, створює безпрецедентний обсяг і масштаб економічної трансформації для Харкова й України.

Водночас уряд повинен визнати обмеженість своїх можливостей ефективно обирати перспективні сектори й цінність диверсифікованої промислової бази (Глезер та ін., 1992). З огляду на це, важливо уникати надмірного субсидування як нових, так і застарілих галузей. Харків має значний потенціал завдяки спеціалізаціям, що охоплюють як сільськогосподарське машинобудування, так і розробку програмного забезпечення. Місту слід створити сприятливі умови для розвитку цих галузей, а якщо це не вдасться — переорієнтуватися на інші перспективні напрями. Освіта залишається найважливішою інвестицією загального характеру, але Харкову також необхідно покращувати інфраструктуру, забезпечувати верховенство права та підвищувати якість життя. Водночас місту немає потреби мати окрему промислову політику.

Харків, як наукомісткий центр освіти, технологій та інновацій, відіграє ключову роль у забезпеченні майбутнього успіху міста. Орієнтація на ці сфери в міській концепції розвитку підтверджує намір Харкова використовувати свій значний досвід у галузі освіти та наукомісткого бізнесу для підтримки зростання малих і середніх підприємств (ММСП)⁴⁰. Процес відновлення Харкова та України відкриває можливості для модернізації місцевої та національної економіки, підвищення конкурентоспроможності, привабливості для інвесторів та підготовки до викликів XXI століття.

Олена Кошарна, партнер-засновник і головний виконавчий директор Horizon Capital, описує майбутню економіку України як економіку *«мізків, рук і зерна»*, відображаючи її потенціал у сфері економіки знань, передового виробництва та сільського господарства (Бендер, 2022). Важке машинобудування було традиційним елементом економіки Харкова, і для збереження його конкурентоспроможності потрібна модернізація, зокрема інвестиції в дослідження та інновації. Україна має значні можливості для оновлення свого виробничого сектору з акцентом на екологічно відповідальні технології, що задовольняють зростаючий попит на продукцію зі зниженими викидами парникових газів. Співпраця з численними університетами міста та активною дослідницькою спільнотою надає Харкову унікальну можливість модернізувати виробництво та стати центром технологій і знань XXI століття.

Сільське господарство, як і промисловість, є для України ще однією значною можливістю для інновацій та модернізації. Україна посідає одне з провідних місць у світі серед експортерів сільськогосподарської продукції, і просування своїх товарів як екологічно відповідальних стане важливим кроком для розширення ринкової частки та встановлення преміальних цін. У цій сфері, як і в інших, співпраця з провідними харківськими університетами та дослідницькими центрами створює перспективи для активного просування програми сталого виробництва.

Україна також є одним із лідерів у сфері технологій та цифрових послуг. Харківський ІТ-сектор процвітав до ескалації конфлікту у 2022 році та продемонстрував значну стійкість за цей період. Нарощення цього потенціалу, а також активне використання існуючих дослідницьких, інноваційних ресурсів і технологічного кластеру забезпечують міцну основу для подальшого зростання.

Ймовірно, що розвиток буде зосереджено на сферах, де Харків і Україна вже мають міцні позиції та порівняльні переваги, а саме у передовому виробництві, сталому сільському господарстві, цифрових та інформаційних технологіях, а також інших технологіях (Савой і Стагун, 2023). Державний сектор не повинен надавати непропорційну підтримку жодній із цих галузей, але уряд має бути відкритим до діалогу з їхніми лідерами та враховувати їхні потреби для покращення умов розвитку.

4. «Озеленення» Харкова

Проблема викидів вуглекислого газу та забруднення навколишнього середовища є актуальною для всієї України, а для Харкова — особливим викликом і водночас післявоєнною можливістю. У 2021 році Харків зайняв 36-те місце серед 39 міст України за індексом забруднення повітря⁴¹. Це забруднення частково обумовлене важкою промисловістю, а також високою кількістю автотранспорту⁴². Крім того, в сільському господарстві використання хімічних добрив і пестицидів призвело до забруднення ґрунтів і ґрунтових вод. Проблеми загострюються через триваючий конфлікт, який призвів до забруднення мінами і нерозірваними боєприпасами.

«Озеленення» Харкова має три основні переваги. По-перше, екологічна модернізація є важливим аспектом для Європейського Союзу, тож ЄС, ймовірно, буде готовий частково покрити витрати на цей процес. По-друге, покращення якості життя відчують всі мешканці, якщо місто стане менш забрудненим. По-третє, як індустріальний центр Харків має потенціал для інновацій, зокрема у створенні екологічніших форм сільськогосподарського виробництва, що може стати перспективним напрямом експорту, здатним задовольнити глобальний попит на низьковуглецеві технології.

Бачення Харкова як чистого, сталого міста передбачає трансформацію його з осередку «коричневої» промисловості на «зелені» промисловості. Озеленення міста вимагатиме змін не лише у виробничих процесах, але й у ланцюгах постачання — зокрема в матеріалах, методах, енергетиці та логістиці, що використовуються у виробництві та дистрибуції. Ідеально, якщо процес озеленення Харкова стимулюватиме інновації, особливо в тих галузях, які можуть підтримувати багаті сільськогосподарські ресурси України. «Озеленення» має також охоплювати нові форми мобільності та енергетичного виробництва для міста.

Перетворення Харкова на зелене місто є однією з трьох основних амбіцій концепції відновлення міста. Для досягнення цієї мети планується розбудова ефективної транспортної мережі, інтеграція зелених насаджень у житлові райони та впровадження інноваційних технологій управління та переробки відходів⁴³. Відновлення України та Харкова загалом має прискорити перехід до нульових викидів вуглецю та покращити здоров'я й добробут громадян, зокрема через скорочення споживання води, зниження рівня забруднення й обсягів твердих відходів, розвиток циркулярної економіки та збільшення частки відновлюваної й ядерної енергетики.

Перші кроки до перетворення Харкова на зелене місто вже зроблено. Зокрема, проєкт «Міський громадський транспорт», що фінансується Європейським інвестиційним банком, спрямований на оновлення трамвайного парку та пов'язаної інфраструктури для модернізації та вдосконалення мережі міського електротранспорту (ЄІБ, 2021).

Зробивши зелені пріоритети центральним елементом відновлення, Харків і Україна зможуть підвищити свою привабливість для міжнародних донорів і сприяти процесу вступу до ЄС. Як зазначає Світовий банк (2023), *«інвестиції мають спрямовуватися на відбудову за принципом «Відновитися краще» (англ. «Build Back Better»)*, з акцентом на *зелені та цифрові технології для створення стійкого бізнесу, товарів та процесів, відповідних стандартам ЄС»*.

Акцент на сталому розвитку має стати невід'ємною частиною процесу відбудови, включаючи підвищення енергоефективності, зниження рівня забруднення та забезпечення добробуту мешканців і позитивного досвіду для відвідувачів. Ставши зеленим містом, Харків зможе стати прикладом для інших міст як в Україні, так і за її межами. Прийнявши «зелений» статус не лише в інфраструктурі, а й в економіці, Харків опиниться на передовій урбаністичних практик та може стати лідером у розробці технологій, які поширяться на інші міста України й світу, сприяючи глобальній програмі сталого розвитку.

Подібно до того, як зусилля з відновлення Хіросіми змінили її імідж, реконструкція Харкова може підтримати трансформацію від «коричневої» індустріальної економіки до «зеленого» світового лідера. Подібна трансформація іміджу на місцевому рівні може стати орієнтиром для державної економіки, допомагаючи Україні стати центром сталого сільського господарства та промисловості, а також привабливим місцем для інвесторів і науковців, зацікавлених у «зеленому» переході.

5. Реформа нормативно-правової бази

Реформування нормативно-правової бази має дві основні цілі: покращити передбачуваність і умови ведення бізнесу, інвестування та проживання в Харкові, а також сприяти вступу до ЄС. Харківська міська рада задекларувала своїм пріоритетом створення привабливого бізнес-клімату, де основними чинниками є низькі податкові ставки на місцевому рівні, швидка та зручна реєстрація суб'єктів господарювання, а також ефективна співпраця з контролюючими органами під час отримання дозвільних документів⁴⁴.

До ескалації конфлікту у 2022 році Україна вже здійснювала численні регуляторні реформи. У 2014 році було запроваджено вагомі податкові зміни для упорядкування системи, однак їх впровадження залишилося неповним, а порядок денний регуляторної та правової реформ був реалізований лише частково (Гуцері та ін., 2017). З того часу країна досягла певного прогресу в управлінні, боротьбі з корупцією та покращенні інвестиційного клімату, хоча цей прогрес був нерівномірним. Рішення Конституційного Суду України від 2020 року, які поставили під сумнів діяльність Національного антикорупційного бюро та Національного агентства з питань запобігання корупції, призвели до призупинення надання пільгових кредитів з боку МВФ, Світового банку та ЄС (Савой і Стагун, 2023).

Починаючи з 2014 року, Україна запровадила низку реформ з децентралізації, спрямованих на реструктуризацію відносин між центральним урядом і регіонами та місцевими органами влади. Основною метою цих реформ стало створення самодостатніх *«об'єднаних територіальних громад»* (ОТГ) — невеликих муніципалітетів, яким передано політичні, адміністративні та фінансові повноваження.

Такий підхід покликаний домогтися передачі та делегування повноважень з національного на муніципальний рівень. Однією з переваг цієї ініціативи є її добровільний характер, який дає муніципалітетам можливість самостійно вирішувати, чи приєднуватися до ОТГ, що сприяє розвитку місцевої демократії (Романова та Умланд, 2019).

Ключовим принципом Плану відновлення України є підхід «Відновитися краще» (англ. Build Back Better). Надійна нормативно-правова та інституційна база відіграє важливу роль у підвищенні привабливості ведення бізнесу в Харкові та країні загалом, а також у процесі євроінтеграції. Зближення з ЄС передбачає інтеграцію української економіки до європейських ланцюгів доданої вартості, з особливим акцентом на «зелені» технології, а також у мережі знань та інформацій (Національна рада з відновлення, 2022).

Перехід до зеленої економіки передбачає підвищення енергоефективності інфраструктури, будівель, транспорту та бізнесу, що відкриває нові можливості для масштабних змін у процесі відновлення. Крім того, розвиток цифрової інфраструктури, зокрема впровадження 5G, прискорить цифрову трансформацію економіки та зміцнить позиції України як цифрового хабу, що поєднує європейський та азійський трафік (Національна рада з відновлення, 2022).

Одним із найуспішніших досягнень України та Харкова за останні роки стало зростання ІТ-сектору. Високі показники цього сектору значною мірою пов'язані з вдосконаленням регуляторної та податкової політики, що створило додаткові стимули для ІТ-компаній інвестувати в країну (Савой і Стагун, 2023). Україна демонструє позитивний досвід у залученні бізнесу та підвищенні економічної ефективності завдяки правовим і регуляторним реформам.

План відновлення України передбачає зміцнення інституційної спроможності країни в п'яти ключових напрямках: (i) прозорості публічних даних, (ii) реформи верховенства права, (iii) корпоративного управління, (iv) антимонопольної реформи та (v) реформування державної служби (Національна рада з відновлення України, 2022). Для кожного з цих напрямів визначено конкретні заходи:

1. **Прозорість публічних даних** передбачає централізацію та цифровізацію державних реєстрів, посилення їхнього фізичного та кіберзахисту, а також удосконалення правил контролю доступу.
2. **Реформа верховенства права** включає вдосконалення антикорупційної системи, прийняття низки законодавчих змін та реформування правоохоронних органів для підвищення ефективності боротьби з корупцією та іншими незаконними діями.
3. **Корпоративне управління** реформуватиметься шляхом впровадження нового законодавства, завершення корпоратизації державних підприємств, створення Фонду національного добробуту та приватизації некритичних державних активів.
4. **Антимонопольне** та більш конкурентне операційне середовище для бізнесу буде досягнуто шляхом приведення у відповідність до законодавства та найкращих практик ЄС, а також шляхом інвестування у розвиток навичок та професіоналізацію антимонопольної організації.
5. **Реформа державної служби** передбачає оптимізацію організаційної структури, цифровізацію ключових послуг, інтеграцію кліматичних ініціатив у роботу

державних органів, а також підвищення професійного рівня державних службовців.

Попередні результати нещодавнього опитування Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО) містять низку рекомендацій для України. В рамках опитування бізнес визначив поточні та майбутні політичні інструменти, які могли б допомогти пом'якшити негативні наслідки конфлікту, що триває. Серед них: звільнення від податків або зниження податкового навантаження, забезпечення доступу до нових позик, а також надання грантів і пільгових кредитів для підтримки відновлення. Опитування також наголошує на важливості змін у нормативно-правовій базі для зменшення адміністративного тягаря та реформування законодавства й системи державних закупівель. Крім того, бізнес бачить потенціал для ініціатив з модернізації, таких як оновлення виробничих процесів, просування національних компаній на зовнішніх ринках і стимулювання участі в міжнародних виставках (ЮНІДО, 2024a).

6. Баланс місцевої та міжнародної участі у процесах відбудови

Успішне відновлення Харкова та України значною мірою залежатиме від зовнішньої підтримки, яка включатиме як фінансування, так і технічну експертизу. Зовнішнє фінансування може надходити через пожертви, гранти благодійних організацій і приватних донорів, а також у вигляді скоординованих двосторонніх, багатосторонніх і регіональних пакетів від ключових міжнародних організацій та партнерів, таких як Світовий банк, ЄБРР, ЄІБ, ЄЕК ООН та ЄС. Безперечно, ці донори матимуть свої погляди на те, як слід відбудовувати Харків. Важливо не лише врахувати їхні думки, щоб забезпечити фінансування, а й використати їхні цінні знання. Проте слід також забезпечити баланс між міжнародними голосами та місцевими, зокрема, щоб харків'яни відігравали провідну роль у формуванні програм відбудови.

Досвід відновлення показує, що зусилля можуть викликати незадоволення, якщо вони не є інклюзивними. У Харкові вислів *«Дім — це дім»* відображає глибокий зв'язок мешканців із рідним містом. Взаємодіючи з населенням, можливо, буде легше залучити його до участі у відновленні. Приклад *«жінок руїн»* у повоєнному Берліні демонструє фізичну та символічну значущість таких місцевих ініціатив.

Уже зараз у Харкові реалізуються проєкти, які використовують місцеві ресурси й енергію. Попри триваючий конфлікт, місцеві жителі відіграють ключову роль у зусиллях з відновлення. Наприклад, у межах проєкту *«Відновлення шкіл в Україні»* ремонтують заклади, які постраждали внаслідок конфлікту, зокрема в Чернігові, Києві, Сумах та Харкові. У Харкові жіноча будівельна бригада, до складу якої входять переважно колишні учні та батьки, взялася за відбудову однієї зі шкіл. Ця ініціатива не тільки сприяє відновленню, але й створює робочі місця, що допомагає компенсувати втрати зайнятості, спричинені конфліктом (ReliefWeb, 2024).

Залучення громади відповідає заявленим пріоритетам Харківської міської ради⁴⁵, викладеним у Стратегічному баченні до 2030 року, яке передбачає стратегічне планування за участю громадськості. У документі зазначено: *«залучення жителів до [процесу стратегічного планування] має виходити за межі формальних заходів, таких*

як громадські слухання і консультації, і бути динамічним процесом, орієнтованим на потреби громадян»⁴⁶. Стратегічне бачення Харкова також передбачає створення міста, яке підтримує та покращує добробут своїх мешканців, сприяючи соціальній гармонії. Для досягнення цих амбітних цілей Харківська міська рада визнає необхідність розвитку сучасної цифрової інфраструктури, вдосконалення систем управління, розширення громадянського діалогу та активнішої участі жителів у муніципальному управлінні⁴⁷.

Ці місцеві зусилля мають бути узгоджені з глобальними ініціативами щодо відновлення України. Своєчасна міжнародна фінансова підтримка буде необхідною для Харкова та України, але вона розподілятиметься поступово протягом багатьох років і надходитиме від широкого кола донорів. Хоча загальні суми фінансування будуть значними, вони все ж залишатимуться меншими, ніж ресурси, які розвинені країни ОЕСР мобілізували у відповідь на пандемію COVID-19. За оцінками Світового банку (2023), загальна вартість реконструкції та відновлення на кінець 2023 року становила 486 мільярдів доларів США, і ця сума продовжує зростати щодня. Тим не менш, вона залишається набагато меншою, ніж 25 трильйонів доларів, мобілізованих розвиненими країнами ОЕСР на боротьбу з Covid-19.

Європейський Союз, народжений з руїн Другої світової війни, відновлювався завдяки Плану Маршалла і створенню Міжнародного банку реконструкції та розвитку (нині — Світовий банк). Як відзначають Де Лонг та Айхенгрін (1991), фінансова допомога тоді, як і сьогодні, була обумовлена певними вимогами, як і допомога Світового Банку та МВФ сьогодні. Як правило, кредити вимагали, щоб реципієнти перейшли до більш ринково орієнтованої економіки. Донори, як і раніше, мають власні уявлення про те, як слід використовувати їхні кошти, і Україна повинна враховувати ці погляди.

Для конструктивної взаємодії та ефективного ведення переговорів щодо умов фінансового пакета Україні та Харкову необхідно розвивати кадровий потенціал досвідчених вітчизняних і міжнародних експертів, яким довіряють, а також зміцнювати інституційну спроможність для залучення зовнішніх коштів. Прозорість і підзвітність будуть ключовими складовими цього процесу. Використання цифрових інструментів для відстеження всіх фінансових потоків у режимі реального часу, забезпечення надійного нагляду, створення незалежних механізмів інформування про порушення та інших засобів захисту сприятиме зміцненню довіри і, відповідно, збільшенню обсягів фінансування. З часом, у міру зростання довіри, можна очікувати позитивної динаміки: більша довіра призведе до більшого фінансування, що своєю чергою сприятиме підвищенню інституційної ефективності.

Обговорення «Сучасного плану Маршалла для України» вже триває, наголошуючи на важливості реконструкції та відновлення під керівництвом України. Ключовими елементами цього процесу є створення умов для вступу до ЄС та поглиблення інтеграції з Європою за підтримки і координації з боку міжнародної донорської спільноти (Конлі, 2023).

Глибокі й різноманітні сильні сторони Харкова, а також його стійкість перед обличчям руйнівних атак роблять місто привабливим для іноземних інвесторів та донорів. Харків може похвалитися своїми підприємцями, інженерами та великою кількістю інших кваліфікованих працівників, які попри невизначеність і складні виклики триваючого конфлікту продовжують вкладати свої таланти та час у майбутнє міста. Ця відданість і

стійкість є вражаючими: із 511 технологічних компаній, які базувалися у місті до вторгнення, 500 все ще працювали станом на лютий 2024 року, хоча частина працівників роз'їхалася по всій країні (Рассел, 2024).

Відбудова Харкова потребуватиме як місцевої, так і міжнародної участі, і важливо знайти правильний баланс між ними. Іноземних інвесторів слід активно залучати, а їхніх експертів — слухати, проте жителі міста повинні залишатися повноправними учасниками процесу відновлення. Такий підхід потребуватиме значних зусиль для налагодження зв'язку між усіма сторонами. Важливо, щоб урядовці, які взаємодіють з іноземними експертами, також активно співпрацювали з місцевими групами. Створення «людських мостів» між двома спільнотами допоможе донести місцеву перспективу до іноземних донорів, а також передати громадам технічні рекомендації чи умови надання допомоги.

7. Відбудова в тіні конфлікту

Триваючий конфлікт спричинив величезні страждання в Харкові та по всій Україні. Більше того, невизначеність, що пов'язана з майбутнім, продовжить відлякувати інвесторів. Будь-яка відбудова проходитиме під тиском нинішнього конфлікту та потенційної ескалації військових дій. Ця сувора реальність має бути врахована в зусиллях з відновлення, які повинні не лише зменшувати вразливість до можливих атак, але й увічнювати стійкість і мужність харків'ян.

Серед розглянутих тематичних прикладів лише відбудова Бейрута відбувалася в умовах безперервних військових дій. Ризик нових атак знижує стимул до будівництва, особливо на півдні цього міста. Подібно до цього, інвестиції в Харків можуть бути ускладнені, якщо інвестори вважатимуть, що місто й надалі залишається під загрозою атак. На цей виклик можна реагувати як фінансовими, так і фізичними засобами.

Інвестори приватного сектору, особливо з-за кордону, можуть бути обережними через ризики, пов'язані з конфліктом, при інвестуванні в Харків. Одним з рішень є забезпечення страхування від збитків. Хоча таке страхування може надаватися на місцевому рівні, багато інвесторів можуть мати сумніви в спроможності міста або України покривати збитки у разі нового конфлікту. Тому залучення міжнародної страхової компанії може стати надійнішим варіантом.

Таке страхування можуть надавати приватні компанії, такі як Lloyd's of London, із фінансуванням страхових премій через поєднання внесків інвесторів, державних джерел України та зовнішньої допомоги. Крім того, страхування може забезпечуватися безпосередньо державними установами, наприклад, Європейським інвестиційним банком (ЄІБ) або Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР). Це страхування може охоплювати проекти по всій країні або бути спрямованим на об'єкти поблизу кордону. Однією з переваг такого страхування є те, що воно надасть західним організаціям фінансовий інтерес в Україні, що може мотивувати їх працювати над зменшенням ризику майбутнього конфлікту.

Ризики майбутнього конфлікту також аргументують на користь будівель із посиленою конструкцією. Частково таку міцність можна забезпечити, дотримуючись будівельних

норм, що діють у регіонах із високим ризиком землетрусів. Однак ці норми слід адаптувати, щоб вони враховували відмінності між військовими атаками і ризиком землетрусів. Фізична та фінансова реакція на потенційні ризики може бути взаємопов'язаною, якщо доступність і вартість страхування залежатимуть від характеристик будівельних конструкцій.

Харків, на жаль, має значний досвід перебування в умовах конфлікту й розуміє, які споруди краще витримують атаки. Ці знання можуть стати цінними для майбутніх зусиль, адже мета полягає не лише в створенні більш стійких будівель, а й у забезпеченні безпеки населення. Наприклад, тунелі харківського метрополітену під час війни слугували імпровізованими бомбосховищами. Ці уроки можуть вплинути на майбутні інвестиції в інфраструктуру.

Приклади, наведені в частині 2 цього звіту, демонструють переваги створення міського ландшафту, який зберігає історію, культуру та спадщину. Реконструкція Хіросіми дозволила місту перетворити свою трагічну історію на символ миру й процвітання. Перетворення Рейхстагу в Берліні під керівництвом Нормана Фостера також слугує прикладом того, як із руїн може народитися надія. Такий підхід до меморіалізації відповідає стратегії міста Харкова. Один із головних пілотних проєктів реставраційних зусиль міста «Спадщина» передбачає відновлення історичного центру, зокрема будівлі обласної державної адміністрації⁴⁸.

8. Цільові інвестиції в район

Відбудова Харкова буде масштабним завданням, і одним із пріоритетів є створення привабливого простору, який здатний утримувати та залучати таланти. Ці два факти, разом узяті, свідчать на користь просторово-орієнтованих інвестицій, які швидко перетворюють одну територію на привабливе та функціональне місце для агломерації інноваційних людей.

Науково-інноваційні райони набувають дедалі більшого значення як центри промисловості, досліджень і динамічних громад. Їхній розвиток почався з таких проєктів, як Стенфордський дослідницький парк у 1950-х роках та Кембриджський науковий парк у 1970-х, і з того часу вони поширилися по всьому світу.

Останнім часом технологічний прогрес і нова економічна політика підвищили розуміння важливості близькості та синергетичних ефектів, які виникають у кластерах інноваційних підприємств. Усвідомлення викликів, пов'язаних зі зміною клімату, сталим розвитком і якістю життя, підвищило інтерес до інтеграції рушійних сил економіки знань, таких як університети й інноваційні компанії, із чистими, безпечними та придатними для життя районами.

Зростає увага до зв'язків та інтеграції наукових парків із їхніми метрополіями та громадами (Чендоя, 2024а). Технологічні й інноваційні хаби зазвичай слугують майданчиками, де підприємці, науковці та дослідники можуть об'єднуватися, співпрацювати та реалізовувати свої ідеї (Гатеге та Мораа, 2013). Найбільш успішними є багатофункціональні простори, які пропонують офіси, коворкінги та місця для

розвитку спільнот, що покращують процеси преінкубації, інкубації та акселерації (Хіменес і Чжен, 2017).

Розвиток інноваційних хабів відображає зростаюче усвідомлення важливості просторової близькості для стимулювання інновацій через каталізацію агломераційних ефектів і поширення знань (Асхайм і Гертлер, 2005; Ромін та Альбаладехо, 2002). McKinsey & Company підтримує ідею створення просторів із «*сильним інноваційним хребтом*»⁴⁹ (Девіс та ін., 2023). Чим більше підприємств і людей об'єднуються в одному середовищі, тим легше налагоджується співпраця, з'являється синергія між різними видами діяльності, ідеї поширюються швидше, а продуктивність зростає.

Понад 120 років тому відомий англійський економіст Альфред Маршалл зазначив, що в щільних кластерах «*таємниці торгівлі перестають бути таємницями, вони ніби витають у повітрі*». Географічна кластеризація сприяє інноваціям, об'єднуючи компанії в суміжних галузях і допомагаючи їм скористатися перевагами більшого ринку, спеціалізованих трудових ресурсів та обміну знаннями. Інноваційні хаби процвітають, коли здатні залучати й утримувати талановитих фахівців, завдяки таким перевагам, як пішохідна доступність, зручний доступ до транспорту та міської інфраструктури, а також соціальна інтеграція, що сприяє залученню високоефективних компаній (Хаміді та Зандіаташбар, 2018).

Кремнієва долина, без сумніву, є найвідомішим і найуспішнішим інноваційним центром сучасної історії. Її витoki сягають часів Першої світової війни, коли в 1909 році в Пало-Альто була заснована Федеральна телеграфна компанія. Фредерік Терман, який у молодості працював у цій компанії, після повернення з Массачусетського технологічного інституту, де здобув докторський ступінь і співпрацював із видатним Ванневаром Бушем, прийняв ідею про важливість зв'язку між університетом і місцевим інноваційним бізнесом. Буш, відомий як один із перших науковців-підприємців і засновник компанії Raytheon, був активним громадським захисником науки.

У 1951 році Ф. Терман заснував Стенфордський дослідницький парк (раніше відомий як Стенфордський індустріальний парк), який швидко став магнітом для технологічних компаній, що прагнули бути ближче до професорів і студентів Стенфорда. Прийняття закону Бей-Доула, що дозволив науковцям комерціалізувати результати досліджень, фінансованих урядом США, сприяло економічному піднесенню регіону (Хаусман, 2017). Відтоді парк став епіцентром Кремнієвої долини. Лі (2016) зазначає, що фундаментальним чинником успіху Кремнієвої долини є її людський капітал — глибина й різноманітність талановитих підприємницьких фахівців, зосереджених у великих університетах. Він виділяє п'ять ключових складових цього успіху: (i) сила освітніх установ і дослідницьких центрів, (ii) наявність місцевих венчурних фірм, які роблять капітал доступним для підприємців, (iii) поєднання великих корпорацій і стартапів, де великі компанії активно взаємодіють із новими фірмами або навіть очолюють їх, (iv) наявність постачальників послуг, які підтримують стартапи та підприємців, і (v) роль уряду, що забезпечує стабільні умови, сприятливі для розвитку, та інвестує в науково-дослідні розробки й комерціалізацію технологій.

Харків може скористатися досвідом Кремнієвої долини та інших інноваційних районів. Завдяки схожим промисловим кореням, розміру, національному значенню та потенціалу для перетворення на економіку, засновану на знаннях, 22@Barcelona, Amsterdam Zuidas,

Melbourne City North Innovation District (MIND) і Міланський інноваційний район (англ. Milano Innovation District), на думку Чендою (2024a), є особливо релевантними прикладами для наслідування. Європейська ініціатива платформ (EPI — European Platforms Initiative) вважає, що успішні інноваційні хаби виникають із сильних стартап-екосистем, які мають потужну місцеву економіку, кваліфіковану робочу силу, доступ до талантів, достатнє фінансування та сприятливе регуляторне середовище. Серед найбільших інноваційних хабів Європи з високою активністю стартапів і середньорічними темпами зростання понад 10% EPI виділяє Берлін (інтернет, громадські та креативні індустрії), Лондон (фінансові технології і штучний інтелект), Амстердам (інтелектуальна енергетика й цифрова охорона здоров'я) та Барселону (рекламні технології й інтернет-індустрія). У кожному з цих міст сучасні наукові квартали створюють нові можливості для бізнесу та інновацій, пропонуючи також житлові зони, зелені простори та інші зручності для мешканців і відвідувачів.

Розвиток «Наукового кварталу» може стати ключовим елементом відбудови Харкова. Ринок Барабашова, розташований у центрі міста, зазнав значних руйнувань від російських бомбардувань і нині перебуває в занедбаному стані. До війни ринок був одним із найбільших і найжвавіших у Європі, що робить це місце ідеальним для створення інноваційного парку. Воно має центральне розташування, сусідство з річкою Харків та добре транспортне сполучення через метро, трамваї й автобусні маршрути. Крім того, місце має культурне й історичне значення, що підвищує його привабливість для відвідувачів (Чендою, 2024a).

Перетворення території ринку Барабашова на багатофункціональну, інтегровану міську зону та науковий парк є одним із п'яти ключових пілотних проєктів міської регенерації⁵⁰. Проєкт об'єднає кілька районів і стане осередком знань, інновацій та процвітання для всього міста⁵¹. Як показано на рисунку 12, науковий квартал складатиметься з чотирьох основних компонентів: житла, торгівля та дозвілля, громадських просторів і «інноваційного двигуна». Останній буде забезпечуватися взаємодією університетів, дослідницьких центрів і компаній. Для ефективного функціонування ці три складові повинні постійно співпрацювати, підтримуючи й підсилюючи одна одну. Ключова роль у забезпеченні успіху «Наукового кварталу» належатиме місцевим і центральним органам влади, які мають створити сприятливе нормативно-правове середовище, надати землю та приміщення, а також забезпечити функціонування кварталу в безпечних і чистих умовах.

Як зазначається в техніко-економічному обґрунтуванні «Наукового кварталу», підготовленого Фондом Нормана Фостера, плани створення наукового кварталу в Харкові є унікальною можливістю використати наявні сильні сторони міста й продемонструвати його здатність рухатися вперед після руйнувань, спричинених війною. Мета полягає в трансформації інноваційної екосистеми Харкова та реалізації амбіцій міської ради «Відновитися краще» (англ. «Build Back Better») (Чендою, 2024a).

Рисунок 12: Компоненти «Наукового кварталу»

Джерело: Чендоя (2024)

Стратегічні цілі Харкова визначають напрям розвитку «Наукового кварталу» та лежать в основі його амбіцій. Місто прагне стати комфортним, розумним і екологічним глобальним центром наукомістких галузей, що забезпечує високий рівень добробуту та соціальної гармонії⁵². Науковий квартал сприятиме реалізації цього бачення шляхом: (i) впровадження зеленої та енергоефективної інфраструктури, (ii) підтримки співпраці між дослідницькою спільнотою та промисловістю через створення фізичних просторів для зустрічей, і (iii) забезпечення рівного доступу для різних соціальних груп, а також налагодження діалогу та зворотного зв'язку з мешканцями й громадськими організаціями.

«Науковий квартал» у Харкові може скористатися перевагами індустріальних парків України. За даними Міністерства економіки, станом на вересень 2023 року в Україні діяли 65 індустріальних парків, а державний бюджет на 2024 рік передбачає виділення 1 мільярда гривень (приблизно 22,3 млн євро) на розбудову інфраструктурних мереж для них⁵³. Юлія Свириденко (2024), перший віце-прем'єр-міністр України, зазначила, що індустріальні парки надають резидентам податкові та митні пільги, спрощене регуляторне середовище, а також доступ до інфраструктури й послуг. Такі парки створюють нові робочі місця, збільшують податкові надходження та сприяють регіональним інвестиціям у місцевих громадах. Попри триваючий конфлікт, розвиток індустріальних парків в Україні не лише триває, а й прискорюється. У Київській області розпочато будівництво нового індустріального парку, оскільки всі вільні площі в парку міста Біла Церква вже заповнені. Водночас індустріальний хаб у Тернополі, будівництво якого розпочалося в 2022 році, перетворився на сучасний парк із розвинутою інфраструктурою та сонячною електростанцією.

Розвиток і розширення інноваційних парків в Україні вже отримали підтримку ЄС та міжнародної спільноти. У 2020 році Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) схвалив кредит на суму 100 млн євро для розширення першого в Україні інноваційного парку UNIT.City у Києві. Проект спрямований на створення інноваційного хабу для ІТ-компаній, стартапів, навчальних центрів, науково-дослідних лабораторій, інкубаторів та акселераторів. Ідея полягає в тому, що висока концентрація компаній, студентів, фахівців і дослідників сприятиме формуванню продуктивного та ефективного бізнес-середовища (ЄІБ, 2020).

Харків, маючи потужний ІТ-сектор, має всі передумови для створення «Наукового кварталу», орієнтованого на ІТ. Завдяки численним університетам та великій дослідницькій спільноті, інноваційний парк міг би стати також освітнім центром, пов'язаним із наукомісткими галузями міста.

Слід розглянути можливість запровадження спеціальних умов і стимулів для «Наукового кварталу». Це може включати нормативно-правові акти, що сприяють створенню підприємств, заохочення для бізнесу у вигляді знижених податків, спрощену систему залучення іноземних талантів, сприятливі умови для діяльності іноземних компаній і виплати дивідендів за кордон, а також цифрові рішення для зменшення корупційних ризиків. Розвиток кліматично нейтрального району з метою досягти нульових викидів швидше, ніж на національному рівні, також підвищить його привабливість. Попри те, що масштабні плани з реконструкції неможливо реалізувати одночасно по всій країні, пріоритетний розвиток громадського транспорту та іншої інфраструктури в науковому кварталі дозволить компаніям швидше розпочати діяльність, створювати робочі місця та отримувати прибуток, коли це стане можливим.

Як зазначає Чендоя (2024b), «Науковий квартал» об'єднає міську інфраструктуру, інституційні ресурси та таланти, щоб підтримати інновації, співпрацю та розвиток. У Харкові створення такого кварталу відкриє можливості для концентрації наукомісткої діяльності в певній локації, що допоможе місту здійснити перехід від економіки ХХ до економіки ХХІ століття. Успішна реалізація цього пілотного проєкту забезпечить позитивні результати в трьох аспектах: урбаністичному, економічному та соціальному (Чендоя, 2024b). Урбаністичний аспект спрямований на створення збалансованого середовища з високою щільністю забудови, змішаним використанням і мінімальним впливом на довкілля, що сприятиме сталому способу життя. Економічний аспект зосереджений на забезпеченні зростання й доходів через формування «двигуна знань та інновацій», який об'єднуватиме наукові установи, бізнес і дослідження, стимулюючи появу нових ідей та можливостей. Соціальний аспект буде досягнутий завдяки створенню безпечного і зеленого простору, який забезпечить доступне житло, нові робочі місця й сприятиме взаємодії між мешканцями та фахівцями.

«Науковий квартал» досягне своїх цілей, якщо стане комфортним, розумним, зеленим і динамічним районом, що сприятиме технологічній модернізації та диверсифікації місцевої економіки. Взаємодія малих і середніх підприємств із науковцями буде ключовим елементом району, а його успіх вимірюватиметься кількістю створених робочих місць, залучених інвестицій і талантів. Розвиток кварталу сприятиме збільшенню бюджетних надходжень і ресурсів для Харкова, перетворюючи його на еталон для України та світу (Чендоя, 2024b).

Висновок

Харків завжди відігравав ключову роль в економічному та суспільному житті України. Великий культурний і історичний центр, важливий осередок промисловості, сільського господарства, ІТ-сектору та вищої освіти, а також міжнародний транспортний вузол — місто, значення якого стало ще більш очевидним останніми роками. Як один із прифронтових регіон, Харків зазнав значних руйнувань після ескалації військових дій в

лютому 2022 року. Стійкість і героїчний опір його мешканців вражають. Плани відновлення пропонують бачення кращого майбутнього, де жителі зможуть насолоджуватися підвищеними стандартами життя та перевагами процвітаючого, чистого й безпечного міста ХХІ століття. Таке бачення може стати прикладом і стандартом для зусиль із реконструкції в усій країні та за її межами.

Відбудова відкриває перед Харковом і всією Україною унікальну можливість відповісти на сучасні та історичні виклики, створюючи краще майбутнє. Хоча сільське господарство й промисловість історично процвітали, їхнє зростання сповільнилося, оскільки послуги та економіка знань дедалі більше стають рушійною силою розвитку в країнах із середнім рівнем доходу та розвинених економіках. Зростання доходів, старіння населення й технологічний прогрес спричинили суттєві зміни в структурі економічної діяльності. Ескалація конфлікту у 2022 році лише прискорила ці процеси та підкреслила нагальну потребу модернізації економіки.

Трансформація промислового й сільськогосподарського секторів для підвищення їхньої продуктивності й відповідності екологічним стандартам ЄС вимагатиме значних інвестицій. Залучення кваліфікованих фахівців і підприємців до Харкова, а також внутрішнього та міжнародного фінансування є критично важливим для довгострокового успіху.

Розвиток «Наукового кварталу» є одним із ключових пілотних проєктів у стратегії відновлення Харкова. Проєкт передбачає перетворення історичної, але занедбаної центральної частини міста. Науковий парк стимулюватиме обмін знаннями та залучення інвестицій, створюючи умови для процвітання й сприяючи співпраці між активною дослідницькою спільнотою й динамічним новим бізнесом. Він також має на меті поширювати позитивний економічний і соціальний вплив на все місто. Успішний «Науковий квартал» стане моделлю для оновлення Харкова, слугуючи прикладом і джерелом натхнення для всієї України та світової спільноти.

Харків — це європейське місто з величною історією та визначними досягненнями. Нині воно постає як символ стійкості та гідності перед лицем випробувань. Ми віримо, що світова спільнота повинна допомогти харків'янам створити простір і підтримку, щоб їхнє майбутнє було ще більш вражаючим, ніж минуле.

Бібліографія

Алказей і Мацубара (2018): *Роль планування післявоєнної реконструкції в перетворенні Хіросіми на місто-меморіал миру*. <https://journals.open.tudelft.nl/iphs/article/view/2697>

Аркінс і Френч (2023): *Знесення, поділ та переміщення: вивчення збереження прозорості в муніципальній житловій політиці Роттердама*. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/08969205231176837?icid=int.sj-abstract.citingarticles.3>

Асхайм та Гертлер (2005): *Географія інновацій: регіональні інноваційні системи*. В: Фаргерберг, Мойері та Нельсон «Оксфордський довідник з інновацій». https://www.researchgate.net/profile/Bjoern-Asheim/publication/284698107_The_Geography_of_Innovation_Regional_Innovation_Systems/links/594a44fd0f7e9ba3beaf7584/The-Geography-of-Innovation-Regional-InnovationSystems.pdf

Авдєєва (2024): *Друге місто України бореться за виживання в умовах безперервних російських бомбардувань*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-second-city-is-struggling-to-survive-amid-relentless-russian-bombing/>

Бадінгер (2005): *Вплив економічної інтеграції на зростання: досвід країн-членів ЄС*. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10290-005-0015-y>

Бадеску (2017): *Повоєнна реконструкція в містах, що перебувають у стані конфлікту: порівняння результатів урбанізації в Сараєво та Бейруті*. https://www.researchgate.net/profile/Gruia-Badescu/publication/345061504_Postwar_Reconstruction_in_Contested_Cities_Comparing_Urban_Outcomes_in_Sarajevo_and_Beirut/links/5fb80f5ea6fdcc6cc653f2d4/Post-war-Reconstruction-in-Contested-CitiesComparing-Urban-Outcomes-in-Sarajevo-and-Beirut.pdf

Новини BBC (2020): *Хіросіма і Нагасакі: 75-ті роковини атомних бомбардувань*. <https://www.bbc.co.uk/news/in-pictures-53648572>

Новини BBC (2021): *Зростаючий ІТ-сектор в Україні*. <https://www.bbc.com/storyworks/future/ukraine-innovating-for-the-future/ukraines-dynamic-it-sector>

Бендер (2022): *«Мізки, руки та зерно» України приваблюють інвесторів*. <https://www.ft.com/content/000d0f32-2bd6-3dab-bf7c-cce62de7b52c>

Бердинських (2024): *«Таке враження, що наше життя щойно закінчилося». Місто Ізюм оживає після російської окупації*. <https://www.pravda.com.ua/eng/articles/2024/05/26/7457654/>

Б'янкіні та Паркінсон (1993): *Культурна політика та регенерація міст*. <https://books.google.com.au/books?hl=en&lr=&id=N327AAAAIAAJ&oi=fnd&pg=PA48&d>

[q=rotterdam+rebuilding+reconstruction&ots=HHbrrQO0m2&sig=p_dp2PJ4suFgFGCmtspFHlzVgwU#v=onepage&q&f=false](https://www.semanticscholar.org/paper/Urban-reconstruction-as-a-complex-process-%3Aon-Bocquet/f08fa80bea432227be03c469737b8e42d1730dd7)

Болто та Айхенгрін (2008): *Економічний вплив європейської інтеграції*. <https://cepr.org/publications/dp6820>

Букет (2021): *Міська реконструкція як складний процес: роздуми про Берлін після 1945 року*. <https://www.semanticscholar.org/paper/Urban-reconstruction-as-a-complex-process-%3Aon-Bocquet/f08fa80bea432227be03c469737b8e42d1730dd7>

Бракман, Стівен, Гаррі Гарретсен та Марк Шрамм. «Стратегічні бомбардування німецьких міст під час Другої світової війни та їх вплив на зростання міст». Журнал економічної географії 4, № 2 (2004): 201-218.

Кампос та ін. (2014): *Економічне зростання та політична інтеграція: Оцінка вигод від членства в Європейському Союзі з використанням методу синтетичних контрфактів*. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/98976/1/dp8162.pdf>

Чендоя (2024a): *Техніко-економічне обґрунтування наукового району*. Неопубліковане.

Чендоя (2024b): *Науковий квартал: Створення цінностей та соціально-економічний вплив*. Неопубліковане.

Чікконе, Антоніо. «Закон Гібрата для міст: Докази жертв Першої світової війни». (2021).

Місто Харків (без дати, а): *Розробка Стратегії розвитку міста Харкова до 2030 року*. Неопубліковане.

Місто Харків (без дати, b): *Індустріальний парк*. Неопубліковане.

Місто Харків (без дати, c): *Про стан зареєстрованого ринку праці в Харкові*. Неопубліковане.

Місто Харків (без дати, d): *Звіт 4: Звіт про стратегії відновлення*. Неопубліковане.

Місто Харків (без дати, e): *Звіт Харків Частина 1*. Неопубліковане.

Місто Харків (без дати, f): *Звіт Харків Частина 3*. Неопубліковане.

Місто Харків (без дати, g): *Звіт про виконання місцевих бюджетів - Харків*. Неопубліковане.

Місто Харків (без дати, h): *Стратегічне бачення міста Харкова*. Неопубліковане.

CNDUK (без дати): *Хіросіма та Нагасакі*. <https://cnduk.org/resources/hiroshima-and->

[nagasaki/#:~:text=The%20impact%20of%20the%20bombing%20on%20Hiroshima&text=The%20firestorm%20in%20Hiroshima%20destroyed,damaged%20by%20blast%20and%20fire](#)

Конлі (2023): *Сучасний план Маршалла для України*.
<https://www.gmfus.org/sites/default/files/2022-10/A%20Modern%20Marshall%20Plan%20for%20Ukraine.pdf>

Купер (2003). *Красивіше місто: Роберт Гук і відбудова Лондона після Великої пожежі*.
<https://archive.org/details/morebeautifulcit0000coop>

Крафтс (2016): *Ефекти зростання від членства в ЄС для Великої Британії: Огляд доказів*.
<https://www.smf.co.uk/wp-content/uploads/2016/04/SMF-CAGE-The-Growth-Effects-ofEU-Membership-for-the-UK-a-Review-of-the-Evidence-.pdf>

Крукшанк (без дати): *Воскресіння історії: Варшава*.
<https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/5jFcJ1Hp2TxznkkyZ572W1Y/resurrectinghistory-warsaw>

Девіс та ін. (2023): *Побудова інноваційних екосистем: Прискорення зростання технологічних хабів*.
<https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/building-innovationecosystems-accelerating-tech-hub-growth>

Девіс, Дональд Р. та Девід Е. Вайнштейн. «Кістки, бомби та точки зламу: географія економічної активності». *Американський економічний огляд* 92, № 5 (2002): 1269-1289.

Де Лонг та Айхенгрін (1991): *План Маршалла: Найуспішніша в історії програма структурної перебудови*.
https://www.nber.org/system/files/working_papers/w3899/w3899.pdf

Делленбо-Лосс (2020): *Винахід берлінської архітектури, політики та культурної пам'яті в новій/старій німецькій столиці після 1989 року*.
<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-3-030-29718-3.pdf>

Діфендорф (1993): *Після війни: Відбудова німецьких міст після Другої світової війни*.
https://books.google.com.au/books/about/In_the_Wake_of_War.html?id=nCPX9ZLIGzgC

ЄІБ (2020): *Україна: InnovFin Emerging Innovators - ЄІБ підтримує проєкт Українського інноваційного кампусу в UNIT.City*.
<https://www.eib.org/en/press/all/2020-170-innovfin-science-programme-eib-supportsukrainian-innovation-campus-project-in-unitecity>

ЄІБ (2021): *Міський електричний транспорт Харкова*.
<https://www.eib.org/en/projects/pipelines/all/20200817>

ЄПІ (2017): *Вплив регіональних хабів та спільнот на розвиток технологій*.

Євростат (2024): *Реальний ВВП на душу населення*.
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_08_10_custom_12556559/default/table?lang=en

Іноземна сільськогосподарська служба (2022): *Сільськогосподарське виробництво та торгівля в Україні*. <https://fas.usda.gov/sites/default/files/2022-06/Ukraine-Factsheet-June2022.pdf>

Фрам (2023): *Кількість іноземних студентів у Харкові скоротилася на 40%*. <https://gwaramedia.com/en/ukrainian-bookshelf-opens-in-durres-in-albania/>

Гатеге та Мораа (2013): *Проект звіту про порівняльне дослідження інноваційних хабів по всій Африці*.

Глезер, Едвард Л., Хеді Д. Каллал, Хосе А. Шейнкман та Андрій Шлейфер. «Зростання в містах». *Журнал політичної економіки* 100, № 6 (1992): 1126-1152.

Глезер, Едвард Л., Хосе А. Шейнкман та Андрій Шлейфер. «Економічне зростання в розрізі міст». *Журнал монетарної економіки* 36, № 1 (1995): 117-143.

Глезер, Едвард Л. (2022) «Міська стійкість», *Міські студії* 59(1): 3-35.

Глезер і Голдін (2022): *Міське відродження: Економічні міркування щодо реконструкції в Харкові та Україні*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4295083

Голдін, І. (2023): *Вік міста*, Bloomsbury

Голдман (2005): *Варшава: Реконструкція як пропаганда* у книзі «Мічне місто: Як сучасні міста відновлюються після катастроф». <https://academic.oup.com/book/41795/chapter/354501449>

Гончаренко (2024): *Чому Харків є важливим містом у війні Росії в Україні*. <https://www.dw.com/en/why-kharkiv-is-an-important-city-in-russias-war-in-ukraine/a69079473>

Гугл «Мистецтво і культура» (без дати): *Руйнування. Відбудова?* https://artsandculture.google.com/story/oAUx2O_5cM_jaQ

Гусері та ін. (2017): *Фіскальні стимули для науково-технічної та інноваційної діяльності: Звіт про огляд кращих практик - Україна*. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/928361509629258438/pdf/120866-WPPUBLIC-UkraineSTIexpenditureanalysis.pdf>.

Хаміді та Зандіаташбар (2018): *Чи має значення форма міста для продуктивності інновацій? Національне багаторівневе дослідження зв'язку між інноваційним потенціалом району та розростанням міст*. https://www.researchgate.net/profile/Ahoura-Zandiatashbar/publication/325032397_Does_urban_form_matter_for_innovation_productivity_A_national_multi-level_study_of_the_association_between_neighbourhood_innovation_capacity_and_urban_sprawling/links/5c8925ae45851564fad7e4b/Does-urban-form-matter-for-innovationproductivity-

[A-national-multi-level-study-of-the-association-between-neighbourhoodinnovation-capacity-and-urban-sprawl.pdf](#)

Хаусман (2017): *Університетські інновації та місцеве економічне зростання*. https://en.falk.huji.ac.il/sites/default/files/falk/files/paper_17-05.pdf

Гопко (2024): *Бомбардування житниці Європи: Росія націлилася на українських фермерів*. <https://reliefweb.int/report/ukraine/bombing-europes-breadbasket-russia-targets-ukrainianfarmers>

Міжнародна організація з міграції (2024): *Дані про переміщення в Україні - репатріанти*. <https://data.humdata.org/dataset/ukraine-displacement-data-returnees-iom-dtm>

ІТ Харків (без дати). *Про кластер*. <https://it-kharkiv.com/en/about-us/>

Хіменес та Чжен (2017): *Технологічні хаби, інновації та розвиток*. https://www.researchgate.net/profile/Yingqin-Zheng/publication/317354299_Tech_hubs_innovation_and_development/links/5d345bc6299bf1995b3d49fd/Tech-hubs-innovation-and-development.pdf

Джонстон та ін. (2016): *Проектування для розмаїття: поєднання людей, місць і технологій у центрах творчих спільнот*. В: «Матеріали 2-ї Австралійської конференції з комп'ютерно-людської взаємодії». https://eprints.qut.edu.au/101110/14/OZCHI_JohnstoneChoiLeong_copyright.pdf

Кастурі (2022): *Україна переживає відтік іноземних студентів і доходів*. <https://www.aljazeera.com/economy/2022/3/1/ukraine-sees-an-exodus-of-foreign-studentsand-revenue>

Харків (без дати): *Промисловість*. <https://www.kharkov.ua/industry/industry.htm>

Харківський політехнічний інститут (без дати): *Про Харків*. <https://www.kpi.kharkov.ua/eng/for-future-students/aboutkharkiv/#:~:text=About%20300%20000%20students%20study,%2C%20engineering%2C%20law%20art%20etc.>

Кошів (2024): *Як Україна намагається допомогти «втраченому поколінню»*. <https://www.ft.com/content/d9acb360-9416-413b-a57b-9c6750e26e71>

Лейн (2007): *Посткомуністичні держави та Європейський Союз*. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13523270701674558>

Лі (2016): *Розвиток майбутніх інноваційних хабів на прикладі Кремнієвої долини*. <https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/106756/969454402MIT.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

МакКарті (1999): *Перепланування Роттердама з 1945 року*.
<https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/026654399364247?needAccess=true>

МакКеррі (2016): *Історія міст #24: як Хіросіма повстала з попелу ядерного знищення*.
<https://www.theguardian.com/cities/2016/apr/18/story-of-cities-hiroshima-japan-nucleardestruction>

Мерсом (2016): *Історія міст #28: як повоєнну Варшаву відбудували, використовуючи картини 18 століття*. <https://www.theguardian.com/cities/2016/apr/22/story-cities-warsaw-rebuilt-18th-centurypaintings>

Мігель, Едвард і Жерар Роланд. «Довгостроковий вплив бомбардувань В'єтнаму». Журнал економіки розвитку 96, № 1 (2011): 1-15.

Moody's (n.d.): *Рейтингова шкала Moody's та визначення*.
https://www.moody's.com/sites/products/productattachments/ap075378_1_1408_ki.pdf

Moody's (2022): *Moody's підтверджує рейтинги Києва та Харкова на рівні Саа3 з негативним прогнозом, завершуючи перегляд на пониження*.
https://www.moody's.com/research/Moodys-confirms-City-of-Kyivs-and-City-of-KharkivsCaa3-Rating-Action--PR_465663

Moody's (2024): *Moody's змінює прогноз на «стабільний» для Києва та Харкова та підтверджує рейтинги міст на рівні Саа3*. https://www.moody's.com/research/Moodys-changes-outlooks-to-stable-for-Kyiv-andKharkiv-affirms-Rating-Action--PR_484633

Мооре (2024): *Українські фірми, що надають ІТ-послуги, орієнтуються на нові ринки в умовах падіння експорту*. <https://www.techtarget.com/searchitchannel/feature/Ukraine-IT-services-firms-target-newmarkets-as-exports-drop>

Моткін (2022): *Зараз саме час запустити цифровий план Маршалла для України*.
<https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/now-is-the-right-time-to-launch-a-digitalmarshall-plan-for-ukraine/>

Мунавар (2023): *Постконфліктна реконструкція спадщини: Кому належить минуле?* В Елайя та Ламберт (2023) «Конфліктне та постконфліктне управління на Близькому Сході та в Африці». <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-23383-8>

Рада національного відновлення (2022): *Національний план відновлення України*.
https://cdn.prod.website-files.com/621f88db25fbf24758792dd8/62c166751fcf41105380a733_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_ENG.pdf

Німоні (2024): *Україна знижує призовний вік, щоб збільшити кількість призовників*.
<https://www.bbc.com/news/world-europe-68719473>

Центр міжнародної безпеки Нотр-Дам (2023): *Що таке план Маршалла і чого він досяг?*
<https://ndisc.nd.edu/news-media/news/what-is-the-marshall-plan-and-what-did->

[itaccomplish/#:~:text=The%20Beginning%20of%20the%20Cold%20War&text=Originally%20C%20the%20Marshall%20Plan%20was,Plan%20in%20the%20Eastern%20Bloc.](#)

ОЕСР (2018): *Регіони та міста ОЕСР з першого погляду 2018*.

Посилання: <http://dx.doi.org/10.1787/888933818169>

ОЕСР (2023), *Майбутнє сільського виробництва*. <https://doi.org/10.1787/e065530c-en>.

Пабло та Акіяма (2023): *Хіросіма: Уроки повоєнного розвитку міст*. <https://blogs.worldbank.org/en/sustainablecities/hiroshima-lessons-learned-post-war-urbandevelopment#:~:text=Hiroshima%20also%20provides%20a%20successful,allocation%20in%20post%2Dwar%20reconstruction>

ПАРС (2010): *Харків отримує Приз Європи 2010*. <https://pace.coe.int/en/news/2875/kharkiv-laureate-du-prix-de-l-europe-2010>

Людина в біді (2024): *Стійкість серед руїни: незламний дух Харкова*. https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/news-stories/stories/resilience-amidstruin-unbreakable-spirit-kharkiv_en

Піхаль (2015): *Харківська область: крихка стабільність*.

https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw_commentary/201_06_09/kharkiv_oblast_a_fragile_stability

Пітч (2005): *Патріотизм і реконструкція Вашингтона, округ Колумбія, після британського вторгнення 1814 року*. В: «Стійке місто: Як сучасні міста відновлюються після катастроф».

Пономарьова та ін. (2022): *Формування та управління розвитком сільськогосподарського виробництва і переробки сільськогосподарської продукції та цінність харчових технологій*. <https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/3825>

PWC («ПрайсвотерхаусКуперс») (2024): *Україна*. <https://taxsummaries.pwc.com/ukraine>

Кудсі (2017): *Відбудова старого Алеппо післявоєнного сталого відновлення та розселення міських біженців*. https://www.academia.edu/26963608/Rebuilding_Old_Aleppo_Postwar_Sustainable_Recovery_and_Urban_Refugee_Resettlement

Рапацкі та Прхняк (2019): *Членство в ЄС та економічне зростання: Емпіричні дані для країн ЦСЄ*. <https://ejce.liuc.it/18242979201901/182429792019160101.pdf>

ReliefWeb (2024): *Відновлення надії: Жінки очолюють відновлення шкіл в Україні*. https://reliefweb.int/report/ukraine/restoring_hope_women_leading_school_reconstruction_ukraine

Романова та Умланд (2019): *Реформи децентралізації в Україні з 2014 року: перші досягнення та майбутні виклики*. <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2019-09-24-UkraineDecentralization.pdf>

Ромін та Альбаладехо (2002): *Детермінанти інноваційної спроможності в малих фірмах з виробництва електроніки та програмного забезпечення на південному сході Англії* <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048733301001767>

Ромменс (2021): *Доступне житло: реальність чи утопія в Роттердамі 21-го століття?* https://www.eur.nl/en/research/research_groups_initiatives/erasmus_initiatives/vital_cities_and_citi_ens/education/learning_equality/collection/affordable_housing

Росс (200): *Рейхстаг і Новий Берлін*. <https://www.ameriquets.org/index.php/vurj/article/download/27 /11 3>

Рассел (2024): *Як харківські технологічні стартапи стали остаточним тестом на стійкість бізнесу*. <https://www.ft.com/content/24 c4ac0 2e20 4900 bb21 62 c0e260b66>

Савой і Стагун (2023): *Сприяння економічній трансформації України: відновлення, реконструкція та модернізація*. https://sis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/230110_EconomicTransformation_Ukraine.pdf?VersionId=l7oyGHQHD wd9LEp95qY5vqz7y7OhzYXW

Шевчук та ін. (2024): *Цифровий тигр - сила українських ІТ*. https://itukraine.org.ua/files/ITU_GT.pdf

Skillvalue (2019): *Де знайти найкращих розробників у 2019 році?* https://digitalplatform.pentalog.com/rs/232 EET 2 9/images/Rapport IT EN 2019.pdf?mkt_tok=eyJpIjoiWTJGaU UWT OREl T1RneiIsInQiOiJERFFRZnR0U t1ck QWWFJZDcwbn 6dHFZenIyR0tGeTJUWWNydx ajlRK3NNQXIIQ2R6NjBOBU CUE9 DYkZIemxhYXdqNE BdINJaEMwblRwZE NUpBQmhCdGM WUtNcU xTG9xOXhQ MGxNZ1ITNFZU lwv lp1 ZiNjNlc0UifQ 3D 3D

Солоха та ін. (2023): *Вплив російсько-української війни на довкілля. Докази з поля про властивості ґрунту та дистанційне зондування*. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048969723047472?via%3Dihub>

Штер (2015): *Економічне зростання та конвергенція в країнах Балтії: У пастці середнього доходу?* https://ec.europa.eu/economy_finance/events/201 /201 0616_vilnius/paper_baltic_states_en.pdf

Державна служба статистики України (2018): *Діяльність суб'єктів господарювання у Харківській області*. <https://kh.ukrstat.gov.ua/categories/1034-publikatsii-prezentatsiini-versii/ekonomichnastatystyka/ekonomichna-diialnist/diialnist-pidpriemstv/3110-diialnist-pidpriemstv>

Державна служба статистики України (2019а): *Зовнішня торгівля Харківської області*. <https://kh.ukrstat.gov.ua/st-ka-zovnishnoekonomichnoi-diialnosti>

Державна служба статистики України (2019b): *Збір урожаю сільськогосподарських культур у Харківській області*. <https://kh.ukrstat.gov.ua/categories/1038-publikatsii-prezentatsiini-versii/ekonomichnastatystyka/ekonomichna-diialnist/silske-lisove-ta-rybne-hospodarstvo/3113-silske-lisove-taribne-gospodarstvo>

Державна служба статистики України (2020): *Вища освіта в Харківській області*. <https://kh.ukrstat.gov.ua/categories/1021-publikatsii-prezentatsiini-versii/3106-osvita>

Державна служба статистики України (2023): *Статистичний щорічник Харківської області за 2022 рік*.

Державна служба статистики України (2024а): *Диференціація рівня життя населення (2010-2021)*. <https://kh.ukrstat.gov.ua/dyferentsiatsiia-zhyttievoho-rivnia-naselennia-1999-2010rr>

Державна служба статистики України (2024b): *Фінансовий результат до оподаткування підприємств за районами*. <https://kh.ukrstat.gov.ua/finansovi-rezultaty-pidpriemstv-do-opodatkuvannia-po-mistakh-taraionakh>

Державна служба статистики України (2024с): *Валовий регіональний продукт (2004-2021) з урахуванням перегляду даних платіжного балансу*. <https://kh.ukrstat.gov.ua/index.php/natsionalni-rakhunky-stat>

Державна служба статистики України (2024d): *Населення 1990-2021*. <https://kh.ukrstat.gov.ua/naselennia-1995-2012rr>

Державна служба статистики України (2024е): *Основні показники ринку праці 2000-2019*. <https://kh.ukrstat.gov.ua/osnovni-pokaznyky-rynku-pratsi-richni-dani>

Штефан (2015): *Експериментальне планування після бліцу*. https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/77830035/1611_8944_2015_4_516.pdf

Судаков та Лісогор (2023): *Ринок праці України 2022-2023: стан, тенденції та перспективи*. https://fscluster.org/sites/default/files/labour_market_of_ukraine_2023_en42.pdf

Сушицька (2022): *Україна: ЄІБ допомагає Харкову підготуватися до відновлення зруйнованої війною транспортної інфраструктури*. <https://www.eib.org/en/press/all/2022-481-ukraine-eib-helps-kharkiv-prepare-to-rebuild-itswar-torn-transport-infrastructure>

Свириденко (2024): *Думка: Як українські індустріальні парки стають піонерами економічних перетворень*. <https://kyivindependent.com/opinion-how-ukraines-industrial-parks-are-pioneeringeconomic-transformation/>

Times Higher Education (2024): *Університети з найбільшим відсотком іноземних студентів 2024.* <https://www.timeshighereducation.com/student/best-universities/universities-highestpercentage-international-students>

UIS (Інститут статистики ЮНЕСКО) (2024): Служба завантаження даних Stat Bulk Data Download Service.

apiportal.uis.unesco.org/bdds (як повідомляється в:

<https://data.worldbank.org/indicator/E.TER.ENRR?end=2022&locations=UA EU&start=193>)

Українська команда з аналізу кризи (2024): *Українське сільське господарство: Сприяння стійкості перед обличчям потрясінь.* https://fscluster.org/sites/default/files/2024-05/Ukrainian_Agriculture_Report_compressed.pdf

Українська правда (2024): *Втрати сільського господарства України через втрату ґрунтів у Харківській області внаслідок війни становлять майже 940 мільйонів доларів США.* <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/04/16/74126/>

Новини ООН (2023): *Український «Дикий Захід»: Відбудова «нового» Харкова під час вторгнення.* <https://news.un.org/en/story/2023/06/113062>

Новини ООН (2024): *Інтерв'ю з Харківським міським головою: Для нас насамперед важливо забезпечити захист людей.* <https://news.un.org/ru/story/2024/0/142696>

ПРООН (2024): *Оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні.* https://www.undp.org/ukraine/publications/assessment-wars-impact-micro-small-and-medium-enterprises-ukraine?fbclid=IwAR2UqH_Wny_tRONMuI7NZ_GRsxYTre4Wdi0_sxYNCDaDTy_e_yI3cFEUg

ЄЕК ООН (Європейська економічна комісія ООН) (2023): *Економічна стійкість План для міста Харкова, Україна* https://unece.org/sites/default/files/2023-01/ERB_Kharkiv20ENG.pdf

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) (без дати): *Історичний центр Варшави.* <https://whc.unesco.org/en/list/30/>

УВКБ ООН (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців) (2024): *Ситуація в Україні.*

<https://reporting.unhcr.org/operational/situations/ukrainesituation#:~:text=3.7%20million%20people%20remained%20displaced,as%20refugees%20and%20asylum%20Dseekers.>

ЮНІДО (Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку) (2024а): *Вплив війни на промисловість України.* https://www.unido.org/sites/default/files/unido_publications/20240/W_3_2024.pdf

ЮНІДО (Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку) (2024b): *Індустріальна діагностика України у 2023 році*. https://www.unido.org/sites/default/files/unido_publications/2024_0/W_3_2024.pdf

ЮНОПС (Управління ООН з обслуговування проєктів) (2023): *Розпочато роботи в рамках проєкту з ремонту шкіл в Україні, що фінансується ЄС*. <https://ukraine.un.org/en/238947-works-begin-under-eu-funded-project-repair-schoolsukraine>

Вербальний (2024): *В Україні не вистачає людей*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-06-01/ukraine-s-shortage-of-manpower-ishitting-its-wartime-industry?embedded-checkout=true>

Верес (2024): *Відновлення надії: Жінки очолюють відновлення шкіл в Україні*. <https://reliefweb.int/report/ukraine/restoring-hope-women-leading-school-reconstructionukrainen>

В'єхо Роуз (2011). *Реконструкція культурної спадщини та пам'яті Іспанії після громадянської війни*. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/002200941341304c>

фон дер Ляєн (2024): *Вступне слово президентки фон дер Ляєн на Конференції з відновлення України*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_24_3221

Велш та ін. (2023): *З нуля: розмінування сільськогосподарських угідь та покращення доступу до добрив для відновлення сільськогосподарського виробництва в Україні*. <https://www.csis.org/analysis/ground-demining-farmland-and-improving-access-fertilizerrestore-ukraines-agricultural>

Вордсворт (2024): *Села під Харковом відновлювалися. Знову тікаючи, їхні мешканці відчують себе зрадженими Заходом - і я розумію чому*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/article/2024/may/22/kharkiv-betrayed-westukraine-russia-war>

Світовий банк (2012): *Ведення бізнесу в більш прозорому світі. Економічний огляд: Україна*. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/172151468337807065/pdf/654950Ukraine00BOX0365773B00PUBLIC0.pdf>

Світовий банк (2020): *Ведення бізнесу 2020. Огляд економіки: Україна*. <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/ukraine/UKR.pdf>

Світовий банк (2023): *Україна - третя швидка оцінка збитків та потреб (RDNA3): Лютий 2022 - грудень 2023*. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/09902132411007/pdf/101741bea12c01219ca16d9dca26a.pdf>

Світовий банк (2024a): *Зростання ВВП (річний %)*. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GD.MKT.KD.ZG?end=2022&locations=UA>

[EU&start=1991](#)

Світовий банк (2024b): *Робоча сила, жінки (% від загальної кількості робочої сили) - Європейський Союз*

<https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.TOTL.FE.ZS?locations=EU>

Світовий банк (2024c): *Населення, загальна кількість - Україна.*

<https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=UA>

Єрмоленко (2024): *Дефіцит робочої сили стає головною проблемою для українського бізнесу.* <https://gmcenter/en/news/labor-shortage-becomes-a-major-problem-for-ukrainian-businessbloomberg/#:~:text=As%20GMK%20Center%20reported%20earlier,experiencing%20a%20shortage%20of%20staff>

Зак (201): *Відбудова математично: Дослідження відбудови Лісабона та Лондона*
<https://link.springer.com/article/10.1007/s00004-01-0246-6#refCR4>

Кінцеві примітки:

- ¹ Джерело: Місто Харків (без дати, f).
- ² Джерело: Місто Харків (без дати., h) та Місто Харків (без дати e).
- ³ Джерело: Світовий Банк (2020), Світовий Банк (2012).
- ⁴ Джерело: Місто Харків (без дати, h).
- ⁵ До вибірки увійшли виробники з кількох областей, включаючи Харківську.
- ⁶ Примітка: RCA можна розрахувати за такою формулою: $RCA_i = \frac{mg}{Mg}$, де mg - частка експорту галузі в загальному експорті країни i , а Mg - частка експорту галузі у загальному світовому експорті (ЮНІДО, 2024b).
- ⁷ У 2019 році розробники в Україні посіли четверте місце в Європі (SkillValue, 2019).
- ⁸ До вторгнення у 2022 році Україна витрачала на освіту близько 6% свого ВВП, тоді як середній показник по ЄС становив близько 5% (Світовий банк, 2024).
- ⁹ Кількість офіційно зареєстрованих безробітних у Харкові зросла з 10,7 тис. на 1 січня 2021 року до 15,1 тис. на кінець першого кварталу (ЄЕК ООН, 2023).
- ¹⁰ Офіційні трансфери включають субсидії, надані органами державного управління, а також надходження від міжбюджетних трансфертів з державного бюджету.
- ¹¹ Джерело: Місто Харків (без дати, g).
- ¹² Звіт є частиною більш широкої ініціативи, яку очолюють Рахунок розвитку ООН (УНДА), Європейська економічна комісія ООН (ЄЕК ООН) та Фонд капітального розвитку ООН (ФКРООН). Звіт також був сформований завдяки допомозі, отриманій від місцевих та національних українських експертів, а також інформації, наданій Харківською міською владою.
- ¹³ Джерело: Місто Харків (без дати, f).
- ¹⁴ Станом на 1 січня 2024 року пошкоджено понад 100 зі 110 об'єктів КП «Харківводоканал», близько 111 об'єктів теплопостачання, понад 20 км теплових мереж, 536 повітряних та кабельних ліній електромереж, 56 трансформаторних підстанцій, понад 108 км газорозподільчих мереж, 63 об'єкти газопостачання, 143 трамваї, 94 автобуси, 111 тролейбусів та 3,6 млн кв. м доріг (Джерело: Місто Харків, без дати, f).
- ¹⁵ Агрегована статистика по країні наведена за грудень 2023 року, а місцеві дані по Харкову - за травень 2023 року.
- ¹⁶ Це за даними Міністерства освіти (Кошів, 2024).
- ¹⁷ У той час як у прифронтових регіонах, таких як Харківська область, чистий дохід у 2022 році суттєво скоротився, Чернігівська область, яка на початку 2022 року перебувала під російською окупацією, продемонструвала дворазове зростання доходів. У Луганській області також відбулося значне зростання доходів, що пов'язано з продажем складських запасів (ПРООН, 2024).
- ¹⁸ Падіння експорту харчових продуктів і напоїв та машинобудування становило значну частку загального падіння експорту, оскільки на ці сектори припадало 34% і 22% загального експорту регіону відповідно (ЮНІДО, 2024a).
- ¹⁹ Джерело: результати опитування роботодавців 2023 року (Судаков та Лісогор, 2023).
- ²⁰ Джерело: Місто Харків (без дати, c).
- ²¹ Довгострокові зобов'язання Moody's мають рейтинг від А до С, де «зобов'язання, що мають рейтинг Саа, є незадовільними і піддаються дуже високому кредитному ризику». Крім того, числовий модифікатор, наприклад, 1 (3), вказує на те, що зобов'язання знаходиться у верхній (нижній) частині певної рейтингової категорії (Moody's, n.d.). Таким чином, рейтинги розташовуються від найкращого до найгіршого: Ааа, Аа, А, Ваа, Ва, В, Саа, Са, С.
- ²² Джерело: Місто Харків (без дати, e).
- ²³ Джерело: Місто Харків (без дати, f).
- ²⁴ Джерело: Гугл «Мистецтво і культура» (без дати).
- ²⁵ Джерело: цитується за Діфендорф (1993); Кудсі (2017: 4).
- ²⁶ Джерело: ЮНЕСКО (без дати).
- ²⁷ Джерело: BBC (2020).
- ²⁸ Джерело: CNDUK (без дати).
- ²⁹ Зрушення відбулося в 1949 році, коли національні політики прийняли Закон про будівництво міста-меморіалу миру (стаття 1), в якому зазначалося, що «Хіросіма має стати містом-меморіалом миру, що символізує людську ідею широкого прагнення до справжнього і тривалого миру» (МакКеррі, 2016).

- ³⁰ Джерело: Місто Харків (без дати, d).
- ³¹ Джерело: Місто Харків (без дати, h).
- ³² Ці оцінки знаходяться між іншими оцінками в літературі: Boltho та Eichengreen (2008) та Badinger (2005) дійшли висновку, що без ЄС доходи європейців були б на 1% та 20% нижчими, відповідно.
- ³³ Естонія, Латвія та Литва були прийняті до єврозони у 2011, 2014 та 2015 роках відповідно.
- ³⁴ Джерело: Сушицька (2022).
- ³⁵ Джерело: ЮНОПС (2023).
- ³⁶ Джерело: Людина в біді (2024).
- ³⁷ Приз Європи, створений Парламентською асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ), може бути присуджений європейському місту чи місту за його діяльність на європейському просторі. Після Призу Європи, Почесна дошка є другою найвищою нагородою, яку можна отримати, після Почесного прапора та Європейського диплому (ПАРЄ, 2010).
- ³⁸ Джерело: Місто Харків (без дати., d).
- ³⁹ Лише в Миколаївській області частка жінок є нижчою - 40,1%. Результати ґрунтуються на опитуванні компаній «Український бізнес під час війни», проведеному Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій, і представлені Судаковим та Лісогор (2023). Середній показник по ЄС становить близько 46% (Світовий банк, 2024b).
- ⁴⁰ Джерело: Місто Харків (без дати, d).
- ⁴¹ Джерело: Місто Харків (без дати, e).
- ⁴² Джерело: Місто Харків (без дати, e).
- ⁴³ Джерело: Місто Харків (без дати, d).
- ⁴⁴ Джерело: Місто Харків (без дати, h).
- ⁴⁵ У місті Харків (без дати, h) говорять, що «Щасливе та успішне життя громади можливе лише за умови тісної співпраці між бізнесом, владою та мешканцями міста».
- ⁴⁶ Джерело: Місто Харків (без дати, a).
- ⁴⁷ Джерело: Місто Харків (без дати, d).
- ⁴⁸ Джерело: Місто Харків (без дати, d).
- ⁴⁹ Автори стверджують, що інноваційні екосистеми повинні розвивати «кістяк» інноваційного процесу - головним чином, генерування ідей та НДДКР, комерціалізацію, стартапи та розвиток на ранніх стадіях, а також зростання - для того, щоб каталізувати критичну масу венчурного капіталу та стартапів (Девіс та ін., 2023).
- ⁵⁰ Джерело: Місто Харків (без дати, d).
- ⁵¹ Джерело: Чендоя (2024a).
- ⁵² Джерело: Місто Харків (без дати, d).
- ⁵³ Джерело: Місто Харків (без дати, b).